

ЛЮБОМИР ВИНАР: КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Розділ I

ІСТОРИЧНА ДОБА І РОДОВІД ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО

Життєвий шлях Дмитра Вишневецького тісно пов'язаний із формуванням і кристалізацією нової української суспільно-політичної сили — українського козацтва. В цьому аспекті можна вважати часи, в які він проживав і діяв, переломовими в українському історичному процесі. Цей перелом визначається постанням козаччини, яка вилонилася з усіх суспільних верств українського населення, починаючи від українського аристократичного середовища — українських панів, і кінчаючи селянством і взагалі народними низами. Козаччина явище барвисте й сукупне, а тому історичні гіпотези, що зв'язують генезу української козаччини з одною суспільною верствою, не витримують критики в світлі історичних джерел. Характеристична в цьому відношенні теза радянських істориків, які виводять українську козаччину від селян і міщанських низів та заперечують будь-який вплив української аристократії на формотворчий процес козаччини. Така одностороння настанова виключає об'єктивну оцінку суспільно-політичного явища козаччини, як комплексного та з погляду соціальної стратифікації різноманітного феномену.

Участь кн. Дмитра Вишневецького та його магнатських і шляхетських сучасників у формуванні української козаччини вказує на великий вплив тодішньої української провідної верстви на розвиток і творення нової суспільної верстви. Такі діячі, як кн. Дмитро Путятич (воєвода київський), Юрій Пац (воєвода київський), кн. Богдан Глинський, Сенько Полозович, Криштоф Кмитич, Остафій Дашкович і цілий ряд інших українських панів, увійшли в історію України як «хресні батьки» козаччини.

Українські землі в часи Д. Вишневецького входили в склад Литовсько-Польської держави, що в ній чимраз більший вплив здобували польські політичні й церковно-релігійні чинники. По невдалому повстанні кн. Михайла Глинського в 1508 році українські князі, з метою відірвати Україну від Литви й відновити Руську державу, вже не ставили відкритого збройного спротиву Литві й Польщі. Українська суспільність тих часів, як удатно відмітив М. Грушевський,

жила тихим, придавленим і малопомітним життям. Українську провідну верству систематично усували від впливовіших державних постів, і вона з часом переходила в польський табір, міняючи предківську віру. Рівночасно кріпшав визиск суспільних низів — міщанства й селянства, які чимраз більше попадали в залежність від польської та литовської шляхти. У Галичині під Польщею існували ще гірші відносини. Крім економічного визиску й соціальної нерівності, долучувався ще й релігійний фактор — православних українців уважано за «нижчих» у протиставленні до католиків. Це рівно ж вплинуло на польонізацію знатних українських родів. Лише декілька знатних українських родин держалося своєї батьківської віри, обороняючи українське населення перед ворогами. До них належав старинний рід Вишневецьких, один із найвизначніших українських княжих родів XVI століття.

Вишневецькі походили з українського княжого роду на Волині, з генеалогічної лінії турово-пинських Рюриковичів.¹⁾ За родоначальника вважається князь Федько Несвіцький, прабатько чотирьох княжих родів: Збаразьких, Вишневецьких, Порицьких і Воронецьких, які прізвища дістали від назв своїх маєтків.²⁾ Родове прізвище Вишневецьких походить від Вишневця, нині міста на Волині. Генеалогія цього роду була доволі заплутана. Польські хронікарі XVI ст. — М. Стрийковський і Б. Папроцький помилково виводили вищеназвані княжі роди від князя Федора Корибутовича, сина князя Корибути Дмитра Ольгердовича, який княжив у Новгороді Сіверському до 1393 року. В половині XIX століття польський родознавець Казімір Стадницький, а згодом Адам Бонецький³⁾ і Вольф документально ствердили, що Федір Корибутович не мав синів і тому легенда про походження Вишневецьких від литовського роду Гедиміновичів не має підстави. Дискусія про це питання доволі докладно відтворена в праці А. Яблоновського «Ród Gedymina».^{3a)} Проте, як правильно зазначає Сенютович-Бережний, деякі «любителі» родознавства продовжують користуватися застарілими джерелами без жадної наукової критики і пишуть про ці роди, як про Корибутовичів,⁴⁾ і тим самим легалізують історичну легенду.

¹⁾ J. Wolff, op. cit., p. 275.

²⁾ Докладно про генеалогію Ф. Несвіцького пише д-р В. Сенютович-Бережний у джерельній студії: «Історичне місце князя Федька Несвіцького», «Літопис Волині», р. IV, ч. 4, 1958.

³⁾ Ad. Boniecki, op. cit., p. 375.

^{3a)} «Pisma Aleksandra Jabłonowskiego» (7 vols.). Vol. VII: «Rzeczy polskie», «Ród Gedymina» (Warszawa, 1913), pp. 347-360.

⁴⁾ В. Сенютович-Бережний, «Князь Дмитро Байда-Вишневецький і його рід», «Америка», ч. 232-233 (грудень), 1956.

На цьому місці подаємо уривок із статті Сенютовича-Бережного, що стосується кн. Ф. Несвіцького й розгалуження його роду:

«Князь Федько Несвіцький, бойовий товариш Свитригайлів у боротьбі проти Польщі, помер коло 1441, залишивши по собі сина Василя († 1463),

Батьком Дмитра був князь Іван Михайлович Вишневецький, староста єйський, ворнянський, пропойський і чичерський, а матір'ю Анастасія Семенівна Олізар, вдова по князю Янушеві Сангушкові.⁵⁾

По лінії матері Дмитро був споріднений із знатним албанським родом Скандербега, з князям сербським родом Якшичів і молдавським господарем Стефаном Великим (1457-1504). П. М. Попов у праці «Албанія в російській та українській літературах XV-XX ст.» про ці зв'язки пише так:

«Дружина Скандербега Доніка була однією з восьми дочок албанського князя Аріаніті-Комнена і Ангеліни, вдови сербського деспота (тобто правителя) Стефана, осліпленого за наказом турецького султана Амурата II і визнаного сербами за святого. Діти цієї сербської „деспотиці“ Ангеліни наслідували звання сербських деспотів. Зокрема син Ангеліни і рідний брат Доніки, дружини Скандербега, сербський деспот Іован одружився з сербкою Оленою Якшич. Одна

а той мав синів: Василя, Семена та Солтана. Від старішого, Василя, пішли вищезгадані чотири князівські роди, що свої прізвища дістали від назв головних мастків.

«Князь Василь унаслідував Збараж, Семен Колодин, а Вишневець дістався наймолодшому Солтанові.

«Василь Васильович, одружений з Ганною (прізвище її до нас не дійшло) мав трьох синів: Семена, який продовжив галузь князів Збаразьких, Михайла та Федора (родоначальника Поридьких і Воронецьких).

«Після смерті бездітного кн. Солтана, Вишневець перейшов тимчасово до княгині Ганни, дружини його брата Василя, а від Ганни у 1478 році до їх сина Михайла Васильовича, намісника Брацлавського. Вже володіючи Вишневецем, Михайло ще довгий час продовжував зватися князем Збаразьким, але в одному акті з 1512 року від уже іменується князем Вишневецьким.

«Від кн. Михайла і пішов цей славний рід.

«Хоробрий вояка, князь Михайло громив татарів на пограниччі та доходив навіть до Криму. Багато невільників та невільниць, взятих ними на Україні, він звільнив, і народ благословив його ім'я. Він був одним з найближчих друзів і бойових товаришів князя Костянтина Івановича Острозького, великого гетьмана Литовського, з яким проробив численні славні походи. 28 квітня 1512, як описує М. Стрийковський, князь К. І. Острозький, разом з Миколою Конєцпольським та кн. Михайлом Вишневецьким погромили 26 тисяч перекопських татар, недалеко Вишневеця, під селом Лопушним.

«Князь Михайло бився тут разом з чотирма синами, яких мав від подружжя з Тетяною (прізвище її до нас не дійшло).

«Це були: Іван, майбутній староста чигиринський і пропойський, Федько (помер молодим), Федір (також майбутній староста чернігівський і пропойський, після свого брата) та Олександр, майбутній староста речичський. Іван продовжив князівську галузь роду, яка вигасла у 1744 році з смертю Михайла-Сервація, гетьмана Литовського. Над труною Михайла-Сервація під час похорону був розбитий гербовий щит Вишневецьких на знак того, що вмер останній представник цього роду.

«Від Олександра пішла галузь Вишневецьких, що дала Польщі короля Михайла, на якому вона вигасла у 1673 році».

⁵⁾ J. Wolff, op. cit., p. 564.

з дочок цього подружжя згодом вийшла заміж за українського магната князя Івана Вишневецького, а друга — за Петра, Волоського воеводу, відомого нам з творів Пересвєтова. Сестра згаданої Олени Якшич Анна була одружена з іншим українським магнатом, князем Василем Глинським. У них була дочка — Олена Глинська, згодом — друга дружина великого князя Московського Василя Івановича і мати Івана IV Грозного».⁶⁾

З другого боку, рідний племінник Дмитра — кн. Михайло Олександрович Вишневецький († 1584), каштелян київський і староста канівський, черкаський і любецький, був одружений з Єлисаветою Юр'ївною Деспот Зеновичевою, яка була прямим нащадком роду сербських деспотів Зеновичів.⁷⁾

Ці родинні споріднення дому Вишневецьких із албанськими, сербськими й молдавськими родами грали велику роль у оформленні лицарського світогляду кн. Дмитра Вишневецького та мали вплив на його протимусульманське наставлення, як також на його пізніші політичні концепції. Як відомо, родова традиція, у цьому випадку боротьба з мусульманським світом, відіграла дуже важливу роль і часами була стимулом певних життєвих виявів представників знатних родів.

Дмитро Вишневецький мав трьох братів і одну сестру: кн. Андрій Іванович Вишневецький був каштеляном луцьким і воеводою волинським († 1584), кн. Костянтин Іванович († 1574) старостою житомирським і Житмонт Іванович, про якого не дійшли жадні важливіші вістки. Сестра Дмитра, княжна Катерина Іванівна Вишневецька, вийшла заміж за Григорія Ходкевича, великого гетьмана литовського і каштеляна волинського.⁸⁾

Герб Вишневецьких, помилково названий «Корибутом», витворився на основі родового знаку кн. Федора Несвіцького. Він складався із срібного Хреста з рівними й перехрещеними раменами, півмісяця зверненого ріжками золотої барви вниз і золотої шестираменної зірки. Всі ці знаки були вложені на червоне щитове поле.

Рід Вишневецьких був знаний у XVI столітті як один із найзавзятіших противників татар. Батько Дмитра разом з його матір'ю були захоплені в 1544 році до татарської неволі й перебували декілька літ

⁶⁾ П. М. Попов, «Албанія в російській та українській літературах XV–XX ст.» (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Київ: АН УРСР, 1959), стор. 36–37.

⁷⁾ Докладніше про сербські зв'язки в праці А. В. Стороженка, «Стефан Баторий и днепровские казаки», Київ, 1904, 169–170; також М. Н. Тихомиров, «Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVI в.» («Славянский сборник»; Москва, ОГИЗ — Госполитиздат, 1947), стор. 189–195.

⁸⁾ А. Б. Лобанов-Ростовский, «Русская родословная книга», т. I (изд. 2, СПб, 1895), стор. 103–104.

РОДОВІД КНЯЗЯ ДМИТРА

Родоначальник

Михайло Збараський-Вишневецький † по 1516,

х 1. Н. споріднена з родом Радзівіллів
 х 2. Н. Н.

1

1

Іван Вишневецький † бл. 1542
 кор. дворянин 1522, староста
 ейшицький, ворнянський, чечер-
 ський, пропойський
 х 1. по 1516 Анастасія Семенівна
 Олізар (вдова по кн. Янушу Сан-
 гушкові) † бл. 1536
 х 2. бл. 1538 Магдалина Деспотів-
 на † по 1570

Федько Вишневецький † 1549
 стар. степанський
 х 1. перед 1530 Богданна Голь-
 шанська-Дубровицька
 х 2. Марія Путятянка

1

1

1

Катерина
 х Григорій Ходкевич,
 каштелян віленсь-
 кий, гетьм. Вел. Кн.
 Лит.

Дмитро Байда † 1563
 організатор козаччи-
 ни

Андрій † 1584 кашт.
 волинський 1568, бра-
 цлавський 1572, вое-
 вода волинський 1576
 х Євфимія Вербиць-
 ка † 1589

Умовні позначення:

х = одружений (-а), Н. = ім'я невідоме, Н. Н. = ім'я і рід невідомі.

ІВАНОВИЧА ВИШНЕВЕЦЬКОГО

на Вишнівці, намісник брацлавський 1501-7

1	2
Федір Вишневецький † 1533 стар. пропойський і чечерський 1524 х 1. Н. з роду господаря Стефана † перед 1523 х 2. перед 1533 Настасія Жилінська † перед 1535	Олександр Вишневецький † 1555 стар. речиський х Катерина Скоручанка † по 1568 ↓ Від кн. О. Вишневецького пішла галузь Вишневецьких, що дала Польщі короля Михайла 1669, вона вигасла з його смертю 1673 року

1	1	2
Константин † 1574 кор. дворянин 1570, староста житомирський х Анна Єлисавета з Вільхівця Свєрцівна † 1582 ↓	Жигмонт † 1552 (?)	Олександра х Іван Шимкович

Княжа галузь роду кн. Івана Вишневецького вигасла із смертю литовського гетьмана Михайла Сервація Вишневецького 1744 року.

у Криму. Повернувшись з неволі, кн. Іван Вишневецький далі ходив походами на татар і став для них одним з найбільших пострахів. Щоб докладно зрозуміти життя і добу Д. Вишневецького, коротко зупинимось на татарсько-українських відносинах того часу.

Україна XVI століття стояла під знаком частих грабіжницьких татарських набігів, які позначилися на народній психології і мали важливий вплив на розвиток суспільного й політичного життя України. В нижній течії Дніпра татари побудували цілий ряд твердинь,⁹⁾ які були запільною базою їхніх походів на Україну. З цього часу перенеслася до нас відома пісня, в якій образowo представлено трагедію українського населення:

Зажурилася Україна, що ніяк прожити —
Витоптала орда кіньми маленькі діти.
Ой, маленьких витоптала, великих забрала,
Руки назад пов'язала, під хана погнала.

Без перебільшення можна твердити, що «татарська проблема» на Україні XVI століття була однією з основних і тому вимагала від українського населення якнайскорішої і якнайуспішнішої розв'язки. Розвиток козаччини, яка спершу виявила себе як дефензивний чинник, що при своєму скорому й нагальному рості швидко набрав офензивних форм, був головною протиакцією українського населення. Козаки за відносно короткий час, з огляду на мілітарну слабкість Польщі і Литви, перебрали в свої руки головну оборону українського населення перед татарськими набігами. Князь Дмитро Вишневецький не лише сприяв розвитку українського козацтва, але й сам безпосередньо включився в його розбудову, прискіплюючи його соціальну й політичну кристалізацію. На нашу думку, українське козацтво без безпосередньої участі українських аристократичних родів не могло б стати, за відносно короткий час, такою сильною організацією, яка відіграла згодом вирішальну роль в політично-суспільному житті України.

Залишилося мало документів, на основі яких можна б повністю відтворити життя Дмитра Вишневецького — цього, за словами Д. Яворницького, «справжнього козака по вдачі і знаменитого вождя свого часу». Народився він по 1516 році, в якому батько Дмитра, князь Іван Михайлович Вишневецький, одружився із княжною Анастасією Семенівною Олізар, вдовою по князю Янушу Сантушкові Ковельському. Вперше ім'я Дмитра Вишневецького зустрічаємо в 1545 році під час люстрації Волинського воєводства. З того довідуємось, що Д. Вишневецький був власником волинських сіл у Крем'янецькому повіті: Підгаєць, Кушнина, Таражі, Камариня, Крутнева,

⁹⁾ З важливіших згадаю Іслам-Кермен (Аслан городок, Каховка), Ін-Кермен (на лів. березі Дніпра), Казі-Кермен (Берислав).

Окшина, Лопушна.¹⁰⁾ Маєтки його були не дуже великі, якщо взяти до уваги сучасників Вишневецького, який не інтересувався спеціально поширенням своїх лятифундій.

З 1546 року зберігся судовий документ про розправу між кн. Д. Вишневецьким і кн. А. Чарторийським за якийсь дім у Вільні, а в 1548 році Дмитро судився нібито за нанесення обид підданам королеви Бони.¹¹⁾ Ці судові розправи можуть, до певної міри, ілюструвати життєвий динамізм майбутнього організатора дніпрового козацтва. Уже в той час кн. Дмитро звернув на себе увагу своїми винятковими військовими здібностями. Так у 1550 році Я. Претвич рекомендує його як одного з визначніших керівників боротьби з татарами.¹²⁾ Дальша діяльність кн. Дмитра Вишневецького пов'язана майже всеціло з організацією козацтва та його протитатарської боротьби.

Годиться підкреслити, що участь Д. Вишневецького й інших магнатів у козацькому русі внесла в ранню козацьку ідеологію елемент лицарськості, як однієї із основних прикмет козацького життя. Крім того, він носився з певними політичними плянами супроти Криму й Молдавії, в яких українське козацтво мало відіграти головну роль. Тому не можна погодитися з думкою А. Яблоновського, який писав, що Вишневецький «istny ten paladyn stepowy... zanedto był oddany swoim osobistym ambitnym widokom i rozpasanym porywom, ażeby dokonać jakiegoś szerszego zadania».¹³⁾

Навпаки, Вишневецький своєю бурхливою діяльністю доконав великого чину, організуючи та оформляючи українське козацтво. І в цьому полягає його найбільша заслуга в українській і взагалі східноєвропейській історії. Тому треба погодитися з М. Грушевським, що «неспокійна енергія (Вишневецького — Л. В.) не проминула безслідно, а запліднила певними ідеями, певними конкретними прикладами життя українського пограниччя. Я бачу певні аналогії, певні ідейні зв'язки з діяльністю Вишневецького не тільки в самій ідеї Запоріжжя, як постійної твердині серед степового моря, але і в політиці пізніших козацьких ватажків — в їх змаганнях грати певну міжнародну роль».¹⁴⁾

Не зважаючи на те, що Грушевський більш інтуїтивно відчув вагу Вишневецького в українському історичному процесі, — підсумовуючи його діяльність, він пише: «Сей степовий авантюрист... з попередників пригадує не в однім Дашковича, тільки все таки більше неповздержливий, невгамований, широкий. І тому коли

¹⁰⁾ Źródła dziejowe, VI (Warszawa, 1877), pp. 92, 94.

¹¹⁾ Стороженко, цит. пр., стор. 519.

¹²⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 15.

¹³⁾ A. Jabłonowski, «Kozactwo», p. 150 (Pisma A. Jabłonowskiego, vol. II, Warszawa, 1910).

¹⁴⁾ Грушевський, «Історія України-Руси», (1956), т. VII, стор. 114.

Дашкович кінець-кінцем скінчив ролею державного мужа, Staatsmann-a, Вишневецький скінчив авантюристом». ¹⁵⁾

Такий суворий осуд нашого історика не відзеркалює в світлі історичних джерел повноти життєвої боротьби та ідейних прямувань Дмитра Вишневецького. Це правда, що він, як і багато його сучасників, був шукачем пригод, проте заходи Вишневецького мали глибшу мотивацію і аж ніяк не зводилися до звичайної «авантюричости». Ідея слави, як одна з основних ідей Київської і Галицько-Волинської держави, культивувалася і продовжувалася українськими княжими родами XV та XVI віків. Тому гонитву за славою і бравурними пригодами можна уважати за вияв лицарського світогляду Д. Вишневецького — він їх знаходив у боротьбі з татарами. Життя Вишневецького, як одного з найвизначніших «хресних батьків» української козаччини — в легендарних формах усної і письмової української творчості — перенеслося до наших часів, з наголошенням його лицарських прикмет.

Участь українських князів, бояр і взагалі провідної тодішньої верстви в організації козаччини була не випадковою, а історично конечною. Тому ми з великим застереженням ставимося до висновків польського історика В. Томкевича, який причини їхньої участі бачить у «*pasji rycerskiej, połączonej niewątpliwie zarówno z hazardem sportowym, jak i chęcią zdobycia łupu w postaci tabunów bydła tatarskiego*». ¹⁶⁾

Також сьогоднішня теза радянської історіографії, мовляв, українська козаччина створилася із суспільних низів, т. зв. «голоти», не витримує в світлі джерел історичної критики. Українська козаччина створилася як реакція на тодішні суспільні й політичні відносини та татарські наїзди на Україну. Дефензивна боротьба проти татар за відносно короткий час перетворилася в наступ українських козаків на татарські володіння і в колонізацію південноукраїнських земель. В творенні та оформленні нової суспільної групи, а згодом верстви, брали активну участь усі суспільні шари українського населення, а зокрема українська аристократія.

¹⁵⁾ Там же, стор. 115.

¹⁶⁾ Wł. Tomkiewicz, «O składzie społecznym i etnicznym kozaczyzny ukraińskiej na przełomie XVI i XVII wieku», «Przegląd historyczny», vol. 37, Warszawa, 1948, p. 250.

Розділ II

ПРОТИТАТАРСЬКА БОРОТЬБА І ФОРМУВАННЯ КОЗАЧЧИНИ

Черкаський староста О. Дашкович був першим, що в 1533 році запропонував окремий проект про організацію двотисячного відділу козаків для боротьби з татарами. Він також запропонував побудувати на більших дніпрових островах козацькі кріпості-замки, щоб унеможливити татарам переправу через Дніпро.¹⁾ Як відомо, з проекту Дашковича нічого не вийшло, а в 1550-их роках його реалізацією займався Д. Вишневецький.

Щоб докладно зрозуміти ролі татар в українському історичному процесі XVI ст., мусимо коротко зупинитися на значенні Криму та взагалі татарського воєнного потенціалу. У 1474 році кримський ханат визнавав зверхність Порти. Підпорядковуючи собі Крим, Османська імперія здобувала ключ до України, Литви, Молдавії, Польщі та Московщини. Не можемо забувати також, що в XVI ст. Туреччина стояла в zenіті своєї слави. Починаючи від 1474 року, Україна була виставлена на періодичні грабункові наїзди татар. Тому розуміємо багатозначне твердження-запит історика А. І. Барановича, мовляв, «трудно сказати, чи менше потерпіла спустошена Україна в другій половині XVI і початку XVII ст., як Франція в часи релігійних воєн; один татарський набіг можна почислити на декілька років руйнуючої війни».²⁾

В деяких великих походах татари набирали біля ста тисяч невільників. Якщо до того додати зруйновані села й міста під час нападів, які мали безпосередній вплив на господарство й взагалі економіку України, тоді усвідомимо собі нищівну силу татарських нападів.³⁾ Згодом, по заснуванні Запорозької Січі, і впродовж XVII ст. бачимо козаків часами в ролі союзників Криму. Крім того, не можна забувати господарських зв'язків Запоріжжя з Кримом, де козаки купували сіль та інші продукти. Це безперечно дало свій безпосередній вплив на зв'язки козаків із кримськими татарами.

В українській і російській історіографіях загально прийнятий погляд, що в 1550 році Д. Вишневецький був старостою Черкас і Канева. М. Грушевський однак твердить, що в ті часи ці замки держав кн. Дмитро Сангушко, а в тогочасних документах є лише згад-

¹⁾ Bielski, «Kronika» (ed. Turowski), p. 1059.

²⁾ А. И. Баранович, «Население предстепной Украины в XVI веке» «Исторические Записки АН СССР» (Москва, 1950), ч. 32, стор. 215.

³⁾ В останні часи появилася цікава монографія М. А. Алекберлі, «Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков» (Изд. Саратовского университета, 1961). У цій праці автор досить докладно аналізує взаємини України з Кримом.

ка, що старостою був кн. Дмитро, без подання прізвища. На думку М. Грушевського, Вишневецький був тоді заабсорбований організацією козаччини.⁴⁾ І так до сьогодні це спірне питання не розв'язане через брак точних джерельних даних. Сучасна українська радянська історіографія намагається представити Дмитра Вишневецького як ворога козацького руху, що він ніби основним завданням своїм ставив стримувати козаків від протитатарських походів. Офіційний її репрезентант В. Голобуцький в своїй праці, «Запорожское казачество»,⁵⁾ як також у гаслі, «Запорізька Січ» в «Українській радянській енциклопедії» намагається джерельно підтвердити цю штучно спрепаровану й натягнену гіпотезу радянської історії. Ось що він пише в «УРЕ»: «Заснування З. С. припадає десь на 40-і рр. 16 ст. За даними М. Бельського, спершу місцем розташування З. С. був острів Томаківка (побл. теперішнього м. Марганця Дніпропетровської обл.), за 60 км на південь від острова Хортиця...

«Створення З. С. за порогами викликало занепокоєння серед польсько-литовських і укр. феодалів. У 1533 на Петроковському соймі черкаський староста О. Дашкович подав проект негайного спорудження фортець на дніпровських островах, де передбачалось поставити урядові залоги у 2 тис. чол. Але до здійснення проекту загарбання запорізьких земель приступили пізніше, коли 1551 черкаським і канівським староствою став укр. магнат князь Дмитро Вишневецький. На чолі загону Вишневецький з'явився на Запоріжжі і збудував (бл. 1554-55) на острові Мала Хортиця фортецю. Посилаючись на цей факт, рос. дворянська і укр. бурж.-націоналістична історіографія створила версію, за якою Вишневецький був проголошений організатором запорізького козацтва і засновником-„фундатором” З. С., при чому збудована фортеця на острові Мала Хортиця ототожнювалася з З. С., а Вишневецький — з героєм старовинної укр. народної пісні козаком Байдою. Насправді фортеця на о. Мала Хортиця була заснована Вишневецьким для наступу на запорожців».⁶⁾

Поминаючи вже фальшиву інтерпретацію проекту Дашковича, з повною відповідальністю можемо ствердити тенденційність висновків Голобуцького, як рівно ж повне однобічне натягнення історичного джерела — «Хроніки» Бельського. Записки Бельського про козаків хронологічно відносяться до часів Стефана Баторія (1570-і рр.), а не до 1540-их років, як це хибно подає автор. Бельський писав: «Jest i trzeci takowy (ostrów), który zowią Tomakówką, na którym najwięcej nizowi kozacy mieszkują, jakoż im stoi za najmocniejszy zamek...»; до цього острова відносяться ще й такі слова: «a na zimę do miast blizkich się rozchodzą, jako do Kijowa, Czerkas i innych,

⁴⁾ Грушевський, «Байда-Вишневецький...» (Київ, 1909), стор. 16.

⁵⁾ В. А. Голобуцький, «Запорожское казачество» (Київ, Госполитиздат УССР, 1957), стор. 72-73.

⁶⁾ «УРЕ», (Київ, 1961), стор. 181-182.

łódki swe na ostrowie na bezpiecznym miejscu na Dnieprze gdzie pochowawszy i kilkaset tam człowieka zostawiwszy na korzeniu, jako oni mówią, przy strzelbie, jakoż mają i działka swe...“⁷⁾

Хронологічно цей опис відноситься до т. зв. «війни Івоні» — себто по 1574 році, отже до часу, коли Вишневецького вже не було між живими. І саме на цьому джерелі Голобуцький сконструював свою гіпотезу, бажаючи протиставити козацькому замкові на Хортиці неіснуючу ще тоді Запорізьку Січ на острові Томаківці.

У своєму ранньому періоді козащина проявила себе в різних видах, головне в дружинних формаціях під проводом окремих козацьких отаманів.⁸⁾ Дмитро-Байда Вишневецький був першим відомим в історії, який прив'язав українських козаків до певної території і вибудував козацьку твердиню. Про існування Запорізької Січі чи взагалі сталого козацького осередку за Дніпровими порогами до часів Д. Вишневецького немає жадних історичних джерел, а тому гіпотеза Голобуцького не знаходить підтвердження в історичних документах. Автор цих рядків припускає, що вже в першій половині XVI ст. окремі козацькі ватаги мали свої випадові бази на дніпрових островах і їх переносили з одного місця на друге в залежності від обставин. Проте, ці козацькі леговища не були Запорізькою Січчю, як це сугерує радянський історик.

В 1550-их роках Вишневецький став головним промотором організації козацького руху, головним завданням якого було унешкідливити татарську експансію і поставити твердий фундамент під козацьку організацію.

Виїзд до Туреччини

У 1553 році Д. Вишневецький несподівано виїхав до Туреччини. Як згадував кн. Острозький у листі до короля Жигмонта Августу, він виїхав «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе».⁹⁾

Причини виїзду Д. Вишневецького до Туреччини ще до сьогодні відповідно не навітлені. Грушевський припускає, що Вишневецький правдоподібно бажав опертися та Туреччину проти татарського ханату, бо литовське правительство не давало йому відповідної допомоги. Проте на цю гіпотезу покищо немає безпосереднього джерельного підтвердження. Поїздка Вишневецького до Істамбулу належить до найбільш невияснених і містерійних моментів його життя. Дехто намагався поставити під сумнів перебування Вишневець-

⁷⁾ «Хроніка» Бельського, стор. 1359.

⁸⁾ Формотворчий процес українського козацтва аналізує автор в окремій праці, присвяченій ранній історії української козащини.

⁹⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 16; Listy Zygmunta Augusta, p. 5.

кого в Туреччині, мовляв, це була лише поголоска, а фактично він подався на Запоріжжя.¹⁰⁾ Проте в світлі джерел не підлягає сумніву, що Дмитро таки їздив до султана з певними пропозиціями та деякий час там проживав. У тогочасних французьких джерелах збереглася вістка про перебування Дмитра — «*vaillant capitane*» в Істамбулі.¹¹⁾ На думку Стороженка, у Туреччині Вишневецький був у 1554 році і проживав у Білгороді (Акерман),¹²⁾ проте це твердження необґрунтоване.

Тепер виринає перед нами основне питання — причина виїзду Д. Вишневецького в Туреччину. На думку А. Стороженка, причина лежала в непорозумінні Вишневецького з литовсько-польським урядом. Більш-менш таку саму позицію займає Яворницький, який пише, що Вишневецький по старому праву добровільного від'їзду служачих людей від короля поступив на службу до турецького султана.¹³⁾ На думку Голобуцького, Вишневецький їхав з наміром запропонувати султанові проект утихомирення запорожців, які весь час наїздили на турецькі посілости. Свою гіпотезу скріплює історик листом Жигмонта Августа до кримського хана Девлет-Гірея з 2 травня 1557, в якому король згадував, що Вишневецький одержав від султана багаті дари і обіцяв не допустити козаків чинити шкоди татарським чабанам.¹⁴⁾ На ділі Голобуцький невірно інтерпретує королівський лист, що його Жигмонт Август писав з інтенцією улегшити протитатарську діяльність Вишневецького, підкреслюючи його знайомство з турецьким султаном. Проте це не перешкоджає Голобуцькому витягнути для себе потрібні висновки, які представляють Дмитра як лютого ворога українських козаків. Що вся життєва діяльність Вишневецького зовсім заперечує тезу Голобуцького — це радянського історика зовсім не заторкує і не турбує.

Також гіпотеза Яворницького про службу Вишневецького в турецького султана не знаходить джерельного підтвердження. Мабуть, найбільше близько до правди є думка М. Грушевського, який твердив, що у Вишневецького «була ідея союзу на два фронти: опираючися на Литовсько-Польську державу і підтримувати добрі відносини з Туреччиною, держати в руках Крим».¹⁵⁾

У цьому не було нічого дивного, бо між Туреччиною і Кримом час від часу доходило до тертя і непорозумінь.¹⁶⁾ Таку тактику стосу-

¹⁰⁾ З українських істориків лише Сенотович-Бережний у своїй статті, «Князь Дмитро Байда-Вишневецький і його рід» заперечує поїздку Вишневецького до Туреччини. Це твердження джерельно не обґрунтоване.

¹¹⁾ *Negotiations de la France dans la Levant* par E. Charriere (Paris, 1850), vol. II, p. 632.

¹²⁾ А. Стороженко, цит. пр., стор. 526.

¹³⁾ Д. Яворницький, «История запорожских козаков», I (1895), стор. 21.

¹⁴⁾ Голобуцький, «Запорожское казачество», стор. 73.

¹⁵⁾ Грушевський, VII, стор. 116.

¹⁶⁾ Докладніше про турецько-татарські взаємини читач знайде в згадуваній праці Алекберлі.

вала деколи Московщина, яка провадила часто війну з Кримською ордою, а zarazом утримувала тісні зв'язки з Портою.¹⁷⁾ Хоча гіпотеза Грушевського не знаходить прямого документального підтвердження, проте вона найбільше логічна на фоні протитатарської діяльності Вишневецького в 50-их рр.

Також тяжко встановити, чи з Д. Вишневецьким виїхала вся козацька дружина, чи лише він сам з людьми свого найближчого оточення. Відповіді на ці питання напевно лежать у неупорядкованому Турецькому державному архіві. Румунський історик Йорґа свого часу твердив, що Вишневецький прийняв турецьке підданство — на що немає жадних джерельних даних.¹⁸⁾

Думаємо, що в плянах турецької поїздки Дмитра рівно ж відіграло ролю бажання Вишневецького пізнати Туреччину та двір падишаха. Як згадує Яворницький,¹⁹⁾ польський король значно затривожився виїздом Вишневецького, маючи на увазі непорозуміння Вишневецького з польсько-литовським урядом. Проте ці побоювання були безпідставні, бо вже в перших місяцях 1554 року Вишневецький приїхав на Україну. По повероті з Туреччини кн. Дмитро Вишневецький одержав королівську охоронну грамоту і в товаристві свого приятеля кн. Миколи Сенявського відвідав короля і поділився із ним враженнями з своєї поїздки, як також плянами протитатарської боротьби. Вияснення Вишневецького були прийняті, і він знову нав'язав відносно добрі взаємини з польсько-литовським урядом.

Козацька твердиня на острові Мала Хортиця

Повернувшись з Туреччини, Дмитро Вишневецький одержав Черкаське і Канівське староство. Рівночасно він зайнявся організацією козацької дружини, плянуючи в короткому часі побудувати козацьку твердиню на острові Хортиця. До сьогодні не устійнено дати побудови козацького замка. Грушевський відносив цю дату до початків 1550-их рр.,¹⁾ отже перед виїздом до Туреччини. Більшість українських істориків прийняла рік 1556 за рік збудування козацької твердині, що більше відповідає розвиткові історичних подій. В «Енциклопедії Українознавства» під гаслом «Запорізька Січ» читаємо, що «перша З. С. постала бл. 1552 р. на о. Мала Хортиця... її організатором був кн. Дмитро Вишневецький».²⁾ Як бачимо, автор того гасла вважає козацький замок на Хортиці за першу Козацьку Січ. На

¹⁷⁾ Н. А. Смирнов, «Россия и Турция в XVI-XVII вв.» (Москва, 1946), т. I.

¹⁸⁾ N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt* (Gotha, 1910), vol. III, p. 112.

¹⁹⁾ Яворницький, цит. пр., стор. 22.

¹⁾ Грушевський, VII, 115.

²⁾ ЕУ (гаслова частина), стор. 751-2.

нашу думку, немає жадних даних уважати Хортицьку твердиню за першу Козацьку Січ, яка постала в 1570-их роках на острові Томаківці. Козацький замок на Хортиці ми вважаємо, як це було згадане раніше, першим прототипом козацької Січі, в якій розвивалося військове й господарське життя Запорозжців.

Що ж являв собою острів Мала Хортиця і яку роллю відігравав він в українській історії? Вже під 1103 роком у Повісті временних літ знаходимо згадку, що великий князь київський Святополк Ізяславич ішов походом проти половців в союзі з другими українськими князями і зупинився на «Хортичем острові»,³⁾ де відпочив з військом і далі подався на половців. В записках візантійського цісаря Константина Багрянородного (905-959) знаходимо деякі дані про Хортицю. Княжі війська під час походів проти степовиків завжди затримувалися на Хортиці і приносили богам у жертву півнів. Далі автор описує обичаї зв'язані з приношенням жертви.⁴⁾ Як бачимо, острів Хортиця, як і, можливо, інші дніпрові острови, відігравав дуже важливу роллю під оглядом стратегічним, як також географічно-економічним на шляху «із варяг в греки». Рівно ж відомо, що в 1224 році на Хортиці українські князі перед зустріччю з татарами над рікою Калкою відбули раду.

І взагалі в боротьбі з кочовиками цей острів відіграв визначну роллю. Не диво, що Вишневецький перебрав традицію київської княжої доби і вирішив побудувати козацьку твердиню на тому самому острові. Цим ще раз наглядно підкреслюється генетичний зв'язок між українським середньовіччям і козацькою добою. В козацьку добу, як і в княжу, — основною проблемою була боротьба з нападами степовиків.

У праці Станіслава Сарніцького з 1585 року про Хортицю читаємо наступне: «остров положений в кориті Дніпра, славний з военного замка героя Вишневецького. Там він закріпив тривку підставу своєї могутности». ⁵⁾

Спершу історики думали, що козацький замок був збудований на острові Велика Хортиця.⁶⁾ Проте вже Еріх Ляссота в своїм «Щоденнику» з 1594 року зазначав: «Пристали к берегу пониже острова Малой Хортицы, лежащего навдалеке от первого; здесь находится замок, построенный Вишневецким лет 30 назад и в последствии

³⁾ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1372 г. (АН СССР, «Литературные памятники», Москва-Ленинград, 1950), ч. I, стор. 184.

⁴⁾ Z Konstantyna Porfirogenety, «O zarządzie Państwa» w Monumenta Poloniae Historica (Lwów, 1864), Vol. I, p. 18;

Константин Багрянородный, «Об управлении государством» («Известия ГИИМК», вып. 91, Москва, 1934), стор. 10.

⁵⁾ «Insula est in alveo Boristensis, clara Wisniewecii herois oeconomia militari. Ibi enim sedem et firmamentum sui roboris stabilitaverat». — Vide et cf. «Descriptio veterae et novae Poloniae», sub voce «Chortyca».

⁶⁾ Яварницький, цит. пр., т. I, стор. 82.

разрушений».⁷⁾ Лясота залишив досить докладний опис острова, що в промірі двох миль був гористий і лежав дуже близько до острова Великої Хортиці. На сьогодні о. Мала Хортиця з'єднався з суходолом. Топографію острова докладно обговорює Л. Падалка,⁸⁾ як також Голобуцький.⁹⁾ До сьогоднішнього часу на південно-північній частині о. Малої Хортиці залишилися сліди кам'яних укріплень і залишки земляного валу. Ширина острова становила приблизно два кілометри з проміром приблизно 24 кілометри. Більшість поверхні острова була покрита густим дубовим лісом. Треба відмітити, що на долішньому Дніпрі, на Запоріжжі, було біля яких 250 малих острівців. З них найбільше знані були: Томаківка, Тавань, Перун, Таволжанський, Манастирський, Скорбний і Велика та Мала Хортиця.¹⁰⁾ На згаданих більших островах козаки будували свою твердиню Січ, яку що деякий час переносили з одного острова на інший. Козацька твердиня Вишневецького була побудована з дубини, якої росло подостатком на острові. Жигмонт Август бажав, щоб Вишневецький держав сторожу проти татар і не допускав до їхніх частих наїздів, але рівночасно побоювався, щоб Дмитро не нападав на татарські селища та твердині. З кінця 1556 року донісся лист Жигмонта Августа до Радзівіла, в якому згадується, що найкраще було б Вишневецького стягнути з Хортиці й заманити дарунками до себе, а на його місце послати його стрічного брата.¹¹⁾ Проте королеві не вдалося привабити кн. Дмитра, який у той час зв'язався з московським царем Іваном Грозним, намагаючися втягнути його в свої протитатарські пляни.

(Далі буде)

⁷⁾ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», вып. I, стор. 185.

⁸⁾ Л. Падалка, «К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества», «Киевская Старина» (май, т. IV, 1894), стор. 261-264.

⁹⁾ Голобуцький, цит. пр., стор. 76-77.

¹⁰⁾ Докладний географічний опис запорізьких земель в XVI ст. знайде читач у праці О. Яблоновського, «Запорожье», pp. 81-89, Pisma Aleksandra Jablonowskiego, v. III, Ukraina, Warszawa 1911.

¹¹⁾ Listy Zygmunta Augusta, p. 5.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

ЛЮБОМИР ВІНАР: **КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ**

(Продовження)

Співпраця з Іваном Грозним

У березні 1556 Іван Грозний вислав дяка Михайла Ржевського з великим відділом війська на Запоріжжя з наміром «добувать языковъ и розвѣдывать про кримскаго хана». ¹²⁾ Офіційною підставою до походу була вістка, що хан готується до великого походу на Московщину. ¹³⁾ Грушевський догадується, що саме Дмитро Вишневецький був ініціатором цього походу, мовляв: «В дійсності, очевидно, подвигнули до того московське правительство ради й представлення зроблені Вишневецьким через путивльських козаків, учасників його нових заходів і плянів. І при великій обережності і неособливій скоростійності московської бюрократії, мусимо думати, що свої заходи коло спільної акції з Москвою Вишневецький мусів зачати досить давно перед тим — десь слідом по своїй візиті в Туреччині». ¹⁴⁾

Звичайно, Вишневецький знав про наставлення польсько-литовського уряду до його протитатарських плянів, тому шукав союзника в Москві. Участь значного відділу козаків Д. Вишневецького в поході дяка Ржевського підкріплює здогади Грушевського про ініціативу кн. Дмитра. Тут zarazом треба підкреслити дипломатичний талант і здібність Вишневецького, який, знаючи про союз Литви і Польщі з Кримом, звернений проти Москви, саме використовує московську карту в боротьбі з татарами.

Поставу Вишневецького до литовсько-польського уряду краще зрозуміємо, коли пригадаємо, що Жигмонт писав кримському ханові: Вишневецький охоронятиме турецькі й татарські володіння, як також їх чабанів і улуси від московських козаків. ¹⁵⁾ Сталося зовсім протилежне. Дмитро цілком не зважав на литовсько-кримське домовлення і нав'язав зносини з Іваном Грозним, плянуючи послабити або знищити кримську орду.

¹²⁾ Еварницький, цит. пр., стор. 22.

¹³⁾ Н. А. Смирнов, Россия и Турция в XVI-XVII вв. (Москва 1946, стор. 90).

¹⁴⁾ Грушевський, Історія України-Руси, VII, стор. 118.

¹⁵⁾ Грушевський, там же, стор. 117.

До московського війська М. Ржевського вислав Д. Вишневецький відділ козацького війська під проводом Михайла Єськовича і Млинського, як згадував Ржевський у своєму звіті з червня 1556 року: «на Днепре к нему пристали литовские люди, отаманы Черкаские, Млинским зовут, Д. А. Михайло Ескович, а с ним триста человек, каневских черкас».¹⁶⁾ Козаки Вишневецького прилучилися до військ Ржевського на Запоріжжі. Об'єднані, московсько-українські війська на чайках виступили в похід на кримську фортецю Іслам-Кермен, на долішньому Дніпрі, де відбили від татар кінські табуни. Оволодіти самою фортецею було неможливо, бо замок був досить добре укріплений та мав сильну обсаду. Звідсіля вирушили об'єднані війська під Очаків, здобули місто, визволили багато невільників із татарської неволі, які приєдналися до козацького війська. Обвантажені татарським майном, зокрема здобутими гарматами, московсько-українські війська зачали відступ у напрямі на Запоріжжя. В поворотній дорозі були переслідовані турецькими військами, але зуміли від них відбитися, а деяку їх частину знищили. Під Іслам-Керменом заступив їм дорогу старший кримський царевич (калга) на чолі великого відділу татарського війська. Зав'язалася гаряча битва, що тривала декілька днів. Козаки разом з московськими військами не могли приймати бою на чайках, тому укріпилися на невеликому Дніпровому острові і успішно відбивали всі атаки противника, упродовж повних 6 днів витримуючи напади ворога. На допомогу обложеним прибули деякі козацькі відділи, які в тому часі стаціонували на Запоріжжі. Вони розбили кілька невеликих татарських загонів недалеко від ворожих фортець і значно відтяжили козацько-московські військові сили. Користаючися з того, обложені зробили нічну вилазку, захопили татарські табуни коней, перегнали їх до себе на острів, а згодом перейшли на правий берег Дніпра й відступили до острова Мала Хортиця. Після цього московське військо подалося на Слобожанщину, а козаки залишилися зимувати на дніпровських островах.

У пізнішому листі кримського хана до великого литовського князя, писаному на весні 1557, подана невірна вістка, наче українським козакам помагали будувати хортицький замок москалі, мовляв:

«Козаки московские под Очаков минувшего лета приходили и шкodu учинили, и после того... з росказанья господаря своего на нашем грунте на реце Днепре в острове Хортице замок забудовати мели...»¹⁷⁾

Тут маємо справу з звичайним перекрученням фактів. Хортицький замок уже був збудований до московсько-козацького походу на Очаків. В 1556 році Вишневецький посилив свою кампанію проти татар і тим самим увійшов у конфлікт із польським і литовським урядом. Ту-

¹⁶⁾ Полное собрание русских летописей, т. XII, ч. I, СПб, 1904, стор. 271-2.

¹⁷⁾ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 139-140.

рецький султан у листі з 20 вересня 1556 до польського короля писав так: «... na Ukrainie waszey nieiaki kniaz Dimitrasz, niespokoiny zdrayca z tamtey strony przyszedłszy, zawdy w tamtych polach Dnieprowi przyległych rozboystwem y różnemi zdradami się bawiąc, że imieniem królewskim od Turków y inszych nam poddanych ludzi spasne wybiera, powiadaiąc, po trzy po cztery sta różnych stad bydeł przy inszych rzeczach y towarach ubogim ludziom zabierać zwyk». ¹⁸⁾

В дальшому тягу того листа Сулейман приписував козацький очаківський похід Вишневецькому, а також ствердив, що через нього дуже терплять татарські й турецькі купці. Вкінці вимагав, щоб того «wspomnionego łotra» (Д. Вишневецького — Л. В.) скарати на смерть.

У другому листі з 10 вересня 1557 султан писав: «Daliśmy wam też znać przedtym, że na tamtej Ukrainie wszyskiego złego y łotrowstwa przyczyną iest Kniaś Dimitrasz, iakiś łotr, którego zagubić iest rzecz potrzebna». ¹⁹⁾ В інших листах ²⁰⁾ султан далі вимагав, щоб Польща якнайшвидше розправила з Вишневецьким. У світлі вищенаведених листів бачимо, що Дмитро в той час мусів розвинути не абияку протитатарську кампанію. Ці листи наочно показують, наскільки хибна гіпотеза Голобуцького, що Вишневецький мав гамувати протитатарську боротьбу українських козаків на запорозьких землях.

Насправді Вишневецький в той час був головним козацьким організатором і промотором протитатарської і протитурецької боротьби. Тим часом він переговорював з Іваном Грозним у справі спільної протитатарської акції. У вересні 1556 у Москву прибув післанець Дмитра, козацький отаман М. Єськович, ²¹⁾ який запропонував конкретну співпрацю Вишневецького та Москви в справі винищення кримських татар. Московський цар із великою радістю прийняв висланця Вишневецького, прийняв його пропозицію військової служби та дав Вишневецькому грамоту й подарунки. Разом з Єськовичем Грозний відправив на о. Хортицю своїх посланців — боярських синів Андрія Щепотьєва і Нечая Ртіщева, ²²⁾ які мали скріпити взаємний договір. Тим часом дійшло до дуже напружених відносин між Вишневецьким і Кримом у наслідок його частих наїздів на татарські посілости.

Пізньою осінню 1556 Вишневецький здобув турецько-татарську фортецю Іслам-Кермен, зруйнував замок, а гармати забрав і відправив у хортицьку твердиню. Хан спершу хотів заманити до себе Вишневецького подарунками, ²³⁾ але це йому не вдалося. Отже в січні 1557 велике турецько-татарське військо на чолі з кримським ханом Давлет-Гіреєм напало на Хортицький замок, щоб його тотально знищити. Хан обя-

¹⁸⁾ Жерела до Історії України-Руси, том VIII (Львів, НТШ, 1908, стор. 27, документ ч. 19).

¹⁹⁾ Там же, стор. 31, док. ч. 20.

²⁰⁾ Там же, стор. 32-33, док. ч. 22.

²¹⁾ С. М. Соловьев, История России (Москва, 1960), кн. III, стор. 493.

²²⁾ Полное собрание русских летописей (СПБ., 1904), т. XIII, ч. I, стор. 275.

²³⁾ Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, стор. 120.

гав козацьку твердиню понад три тижні, відрізуючи її від харчової до-
стави. Під час цієї облоги багато козаків загинуло. Проте ханові не
вдалося здобути замок, він з дошкульними втратами мусів припинити
облогу й подався на Крим.

Вишневецький звернувся за допомогою до Жигмонта Августа, за-
значаючи в листі про пошкодження замкових укріплень хортицької
твердині, а також брак вогнепальної зброї, зокрема гармат. У відповідь
король писав йому, що тішитися успіхами його боротьби, але наказу-
вав, щоб у майбутньому не дозволяв козакам наїздити на татарські по-
сілості.²⁴⁾ Звичайно, така настанова Литви та Польщі до протитатар-
ської боротьби козаків не могла задовольнити Вишневецького, який
у той час зовсім здецидувався співпрацювати з Іваном Грозним і пе-
рейти до нього на службу. Пізнім літом 1557 року Девлет-Гірей вдруге
обложив козацький замок. Цим разом, крім орди, в облозі брали участь
турецькі та волоські війська. Вишневецький, беручи до уваги десяти-
кратно переважаючі сили ворога, залишив з козаками острів Хортицю
і подався на Черкаси. Татари зруйнували тоді козацький замок і ві-
дійшли до Криму. З Черкас писав Вишневецький І. Грозному: «он з
Днепра с Хортицкого острова пошел, потому что корму не стало у него,
и козаки у него разошлись...»²⁵⁾ В Черкасах і Каневі Вишневецький
довше не затримався, а восени 1557 подався до Москви, де мав зложити
цареві присягу вірності, а заразом дістав у дідичне володіння місто
Белев з усіма прилягаючими селами, багато дарунків і десять тисяч
рублів — дуже велику на той час суму.²⁶⁾ Це було рівнозначне з пов-
ним розривом Вишневецького з Литвою і Польщею.

Про період московської служби Д. Вишневецького залишилися від-
носно багато документів, так що його можна докладніше навітлити.
Іван Грозний цілковито поділяв пляни протитатарської боротьби Ви-
шневецького, який став його головним дорадником у татарських спра-
вах. У січні 1558 року цар доручив Вишневецькому вибратися з п'яти-
тисячним військом на Крим. Він мав іти шляхом московського походу
1556 року, побто побудувати на горішнім Пслі човни й звідти плисти
на Низ.²⁷⁾ Військам Вишневецького мав зі сходу допомагати Кабардин-
ський мурза Канклич — великий ворог Криму.

Треба також підкреслити, що Дмитро плянував все ж таки втяг-
нути в протитатарську лігу Литву, а тому за всяку ціну хотів розір-
вати союз між Литвою і Кримом. Для цього, за його намовою, цар
вислав послів до Литви, які мали доштовдати до миру між двома дер-
жаваами та до спільного протитатарського фронту. Спочатку пропози-
ція Грозного-Вишневецького знайшла сприятливий ґрунт серед укра-
їнських і литовських магнатів і навіть обидві сторони погодилися на

²⁴⁾ Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 148-149.

²⁵⁾ Полное собрание русских летописей, т. XIII, ч. I, стор. 286.

²⁶⁾ А. Стороженко, цит. пр., стор. 521; Соловьев, цит. пр., стор. 493.

²⁷⁾ Грушевський, цит. пр., VII, 121.

спільну протитатарську боротьбу, але опісля переговори розбилися через незгоду в справі політичних кордонів обох держав.²⁸⁾ На початку 1558 року Вишневецький вирушив у похід і в травні того ж року писав цареві, що дійшов до Перекопу, але не зустрів жадного татарського спротиву. Польський король своєчасно повідомив кримського хана про похід Вишневецького, та хан наказав татарам податися на короткий час в гліб Кримського півострова.²⁹⁾ Дмитро Вишневецький повернувся з козаками й московським військом на о. Хортицю, де зустрівся з прибулим московським військом під проводом М. Ржевського, І. Заболоцького й Ш. Кобякова, які привезли з собою провіант і великі запаси амуніції. Так Хортиця знову стала головною випадовою протитатарською базою. Вишневецький перегрупував свої війська, хворих вислав додому, а сам подася в Іслам-Кермен. Він згодом плянував піти походом за Перекоп на Козлов, про що повідомив царя.³⁰⁾ У відповідь Іван Грозний наказав йому прибути негайно до Москви,³¹⁾ а на Хортиці залишився із відділом війська дяк М. Ржевський. Цей захід царя став основою конфлікту Вишневецького з Москвою, який згодом закінчився повним розривом між ними.

В історичній літературі існує декілька гіпотез відносно причини відкликання Д. Вишневецького до Москви. На думку Голобуцького, І. Грозний не вірив Вишневецькому, бо в Москві «хорошо знали, что Вишневецкий „израдил“ уже не одному государю и поэтому отнеслися к нему без особого доверия».³²⁾ Ця гіпотеза досить неправдоподібна, бо знаємо, як Вишневецького величаво приймали в Москві під час його приїзду та які дарунки він одержав. Д. Мишко добачає причину відкликання царем Вишневецького з Дніпра в тому, що «на Хортиці Д. Вишневецький відібрав найбільш відважних російських воїнів, яким дав завдання захищати Запоріжжя від татар, а решту відправив у Росію. Це, очевидно, послужило причиною того, що на початку 1559 року російський уряд відкликав Д. Вишневецького з Хортиці в Москву».³³⁾ Можливо, що цей розпорядок Вишневецького дійсно не подобався московському урядові, проте важко повірити, щоб це викликало аж таку гостру реакцію.

На думку Грушевського, дуже можливо, «що супроти Литви вважали невідповідним тримати Вишневецького на Дніпрі».³⁴⁾ Це правда, що під час походу Вишневецького Грозний вислав до Литви своїх послів, а згодом Жигмонт Август вислав до Москви окреме посольство

²⁸⁾ Докладніше про московсько-литовські переговори у Грушевського, VII, 122-123.

²⁹⁾ Еварицький, цит. пр., стор. 26.

³⁰⁾ Полное собрание русских летописей, цит. пр., стор. 296-297.

³¹⁾ Соловьев, цит. пр., стор. 494.

³²⁾ Голобуцький, цит. пр., стор. 82.

³³⁾ Д. І. Мишко, Українсько-російські зв'язки в XIV-XVI ст. (Київ, АН УРСР, 1959), стор. 116.

³⁴⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 124.

в справі спішної протитатарської боротьби. Крім того, треба згадати, що Москва переговорювала з Кримом,³⁵⁾ для якого постать Вишневецького була дуже одіозна. Можна догадуватися, що надзвичайна популярність Вишневецького серед запорозьких козаків теж не мусіла бути до вподоби москалям, а до того могли вплинути певні непорозуміння між Вишневецьким і Ржевським та іншими московськими старшинами. В кожному разі Вишневецький від'їхав у Москву, а плян його кампанії передали до реалізації московському воеводі Д. Адашеву. Прибувши в Москву, Вишневецький на короткий час поїхав у своє місто Белев. Ще того самого року Вишневецького вислали до Тули для оборони проти кримських татар, а в лютому того ж року він відійшов на Дін, де мав збудувати судна та підготувати похід на Керч. З квітня донісся лист Дмитра до Грозного, в якому згадувалося, що він розгромив біля Озова кримський відділ війська.³⁶⁾ У жовтні Вишневецький приїхав у Москву з черкеським мурзою Чурюком, який клопотався перед московським урядом, щоб черкесів прийняли у московське підданство. Взагалі Вишневецький з черкесами досить здружився, стараючися зрозуміти їхні потреби. В лютому 1560 року Грозний призначив Вишневецького воеводою п'ятигорських черкесів на Кавказі. Усунення Вишневецького від татарських справ, відірвання його від Дніпрових порогів, від українського козацтва — приспішило його рішення зірвати з московським царем. Москва в той час майже виключно концентрувала свої сили на Ливонську війну, яка в 1561 році перетворилася на війну з Литвою.

Вишневецький вирішив повернутися на українські землі й далі працювати над організацією козацтва. У Москві виїздом Вишневецького досить схвилювалися. Іван Грозний вислав у Литву посланця Клобукова, якому був даний наказ: «Если спросят о Вишневецком, то отвечать: притек он к государю нашему, как собака, и потек от государя как собака же, а государю нашему и земле убытка никакого не учинил».³⁷⁾ Цим, звичайно, Грозний бажав затушувати своє хвилювання з причини від'їзду кн. Дмитра — одного з найкращих організаторів протитатарської боротьби того часу.

Як бачимо, з Москвою Вишневецький розійшовся через те, що його відсунено від Запоріжжя, а його пляни протитатарської кампанії дано до реалізації московським полководцям. Така настанова московського царя приспішила поворот Дмитра Вишневецького на українські землі.

³⁵⁾ Соловьев, цит. пр., стор. 484.

³⁶⁾ Стороженко, цит. пр., стор. 522.

³⁷⁾ Соловьев, цит. пр., стор. 557.

Розділ III

ПРИЇЗД У ЛИТВУ І МОЛДАВСЬКА ПОЛІТИКА Д. ВИШНЕВЕЦЬКОГО

Літом 1561 року Д. Вишневецький уже повернувся з Кавказу на Запоріжжя і розташувався в урочищі Монастирища, тридцять миль від Черкас. Він знову почав протитатарські походи, про що знаходимо виразні нотатки в дипломатичній кореспонденції з Константинополя від червня 1561 року.¹⁾ З першого липня того року донеслася вістка, що «Дмитрашко (Вишневецький — Л. В.) з Тартарії, коли почув, що Пан (турецький султан Сулейман II, 1520-1560 — Л. В.) вислав військо до Кафи, повернувся назад».²⁾ Це свідчить, що Вишневецький із своїм відділом козаків у липні 1561 року побував недалеко Кафи. Тим часом він вислав із Монастириського острова посланця до свого брата в перших, черкаського старости кн. Михайла Вишневецького, заявивши своє бажання повернутися в Литовську державу. В листі він зазначав, що в Московщину подався під час перемир'я і що не мав жадних ворожих намірів проти Литви. Король прийняв Вишневецького і його друзів назад у кордони своєї держави та видав йому глейтовий (охоронний) лист від 5 вересня 1561 року, в якому читаємо: «Пам'ятуя вѣрныя службы предковъ князя Димитрія Ивановича Вишневецкого, мы прїймаемъ его въ нашу господарскую ласку и дозволяемъ ему ѣхать въ государство нашей отчизны и во дворъ нашъ господарскій для службъ нашихъ, не боясь строгости посполитаго права и нашего отъ господаря каранія и неласки нашей за то; можетъ онъ добровольно въ панствахъ нашихъ жить, пользуясь всякими вольностями и свободой, какъ и другіе княжата, панята и обыватели панства нашего».³⁾

Одержавши охоронний королівський лист, кн. Дмитро деякий час проживав у свого кузена в Черкасах, а частина його козаків, які брали участь в очаківському поході 1556 року, була вислана на Ливонську війну, де вони одержали добру заплату.⁴⁾ По відході Д. Вишневецького із Запоріжжя більшість його козаків з Хортиці й других островів промишляли окремими ватагами або вернулися на волость. На початку 1562 року Дмитро поїхав до Кракова, а згодом на сойм у Люблині. Всюди вітали його як героя і провідника протитатарської боротьби.⁵⁾ Вишневецький ще за життя тішився великою популярністю серед українських і польських низів і шляхти. У Кракові він зустрівся з багатим польським шляхтичем Ольбрахтом Лаським, який

¹⁾ *Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes* (Romae, 1959), vol. I: 1550-1593, no. 7, pp. 33-34.

²⁾ *Ibid.*, no. 8, p. 34: ... «S'e ancho havuto aviso che il Dimitrasco di Tartaria, havendo inteso il soccorso ch'il Signore mandava a Cafa, s'era ritariato di la alquonte giornate».

³⁾ Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 155-157.

⁴⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 523.

⁵⁾ Стороженко, цит. пр., стор. 523.

свого часу володів молдавською твердинею Хотиним. З ним увійшов у тісні зв'язки й дружбу. Тим часом кн. Дмитро захворів⁶⁾ і король віддав його під опіку своїх надворних лікарів. Це свідчить, що Житомонт прихильно був наставлений до Дмитра. По видужанні Вишневецький далі продовжував розмови з Лаським на тему сусідньої Молдавії.

Молдавський похід

Ольбрахт Ласький, беручи до уваги кровний зв'язок Вишневецького з господарськими родами в Молдавії, намовляв його здобути збройною рукою господарський престол.⁷⁾ Перед Вишневецьким розкривалися нові обрії для реалізації його політичних плянів. Він бачив у складній політичній міжнародній ситуації одинокий вихід, що міг стати поштовхом для створення нової протитурецької і протитатарської сили на Сході Європи. Це було стратегічно-політичне опанування Молдавії, в якій проживало чимало українського населення. Слід пригадати, що протягом XVI століття Молдавія відогравала важливу роль в історії України. Лише впродовж другої половини XVI ст. козаки відбули понад двадцять більших походів у Молдавію. Починаючи від відомого повстання Мухи (1490-92) аж до часів Дм. Вишневецького, Україну віддавна лучили в Молдавію тісні культурні, релігійні, політичні та економічні зв'язки.⁸⁾ Молдавія, як і Крим, стала лицарською школою для українського козацтва. Султан раз-у-раз скаржився Польщі про напади козаків на Молдавію і вимагав від польського короля жорстокої розправи з тими «розбійниками», «свавільними людьми».⁹⁾ Проте Польща та Литва в другій половині XVI ст. була заслаба, щоб спинити розвиток козацької організації або її знищити, тому козацькі виправи на Молдавію продовжувалися. Не залишилося багато джерел, що вказували б виразно на причини молдавської виправи Дмитра Вишневецького, який вирішив здобути за допомогою козацької зброї молдавський господарський престол. Будучи господарем Молдавії, незалежної від турецького протекторату, кн. Дмитро міг контролювати степ і не допускати до вандальських наїздів татар на Поділля. Рівночасно з тим похід кн. Дмитра Вишневецького на Молдавію рівнозначний з першим поважнішим виступом українського козацтва на форумі міжнародної розгри політичних сил. Цей похід виразно вказував на постання нової політичної сили на Сході Європи — українського козацтва. Крім того, Дми-

⁶⁾ Хроніка Бельського, стор. 1145.

⁷⁾ *Litterae Nuntiorum Apostolicorum...*, op. cit., pp. 46-47.

⁸⁾ Ці зв'язки автор докладніше розглядає в праці: «Українсько-молдавські відносини в другій половині XVI-го століття». Вони наświetлені і в недавно опублікованій монографії: Н. А. Мохов, *Очерки истории Молдавско-руско-украинских связей*, Кишинев, АН Молдавской ССР, 1961.

⁹⁾ Жерела до Історії України-Руси, т. VIII, док. ч. 1, стор. 1.

тро Вишневецький був першим претендентом із українських князів на господарський престол Молдавського князівства. Яка ж була в той час внутрішня політична ситуація в Молдавії?

У Молдавії, яка під кінець XV століття стала фактично васалом Туреччини, дуже часто змінювалися володарі. Турецький султан фактично торгував престолом молдавського господаря, даючи грамоту правління тому, хто більше заплатив. Спроби деяких молдавських господарів, у яких час від часу обзивалося християнське сумління — зірвати з Туреччиною, кінчалися невдачами. Тут маємо на увазі часи таких господарів, як Петро Рарес, Стефан V Лакуста, Александр III Корнеа, Ілля II, Стефан IV Рарес та ін. Всі вони займали місце на молдавському престолі в 1530-50 роках.¹⁰⁾ У висліді Молдавія на переломі XVI століття економічно й політично була дуже тісно пов'язана з Туреччиною, чи точніше, знаходилася під тяжким турецьким пануванням на правах турецького протекторату.

У 1552-61 роках у Молдавії господарював Александер IV Лопушнянин (Alexander Lorușeanu), який ішов цілком на руку турецькому урядові. Уже в 1558 році на політичній європейській арені виринув Геракліт Деспот, грек із острова Самос,¹¹⁾ він зв'язався з вищезгаданим польським шляхтичем Ольбрахтом Лаським і за його допомогою прогнав свого попередника Александра IV Лопушнянина. У першій фазі боротьби Деспота за владу в Молдавії брали участь козаки. Молдавський хронікар Урехі подає, що військо Геракліта мало в своїх рядах німців, шведів і козаків.¹²⁾ Перший його похід проти Александра в 1560 році не повівся, і наємне військо розійшлося.¹³⁾ Але наступного року, в бою під Вербією, Геракліт на голову розбив свого противника та зайняв Молдавію.

Сам Геракліт (Despot Voda 1561-1563) був цікавою особою. Він залюбки розповідав, що походить із старовинного грецького роду. Ще перед зайняттям Молдавії, Геракліт подорожував по Франції, Пруссії, Польщі, де здобував загальні визнання за свою освіченість.¹³⁾ Він бажав заснувати в Молдавії латинський університет і почав заводити багато західноєвропейських інновацій до молдавського побуту. Це ж вкінці привело до загального невдоволення молдаван, які недолюбливали чужинецьке оточення Деспота. Лаському, який фінансував наємне військо Деспота, він обіцяв великий грошовий дохід і разом зробив його «буркулабом» — намісником Хотина. Не зважаючи на високу освіту Геракліта та його добрі наміри піднести позем культуру-

¹⁰⁾ Докладніше про їхню діяльність див. Йорґа, *Geschichte des Rumaenischen Volkes* (Gotha, 1905), vol. I, pp. 375-388.

¹¹⁾ *Litterae Nuntiorum Apostolicorum* . . . , op. cit., p. 45, no. 20.

¹²⁾ Gregoire Urechi, *Chronique de la Moldavie* (Paris, 1878), p. 405.

¹³⁾ N. Jorga, op. cit., p. 391.

¹⁴⁾ Йорґа присвятив діяльності Геракліта окрему працю п. н. *Nouveaux materiaux pour servir l'histoire de Jacques Basilicok l'Heraclide, dit le Despote*, Bucarest 1909.

ного життя Молдавії, молдавани вважали його чужинецьким зайдою. Саме тому молдавські бояри задумали усунути від влади Деспота й домовилися з Томшею (Stefan Tomša 1563-64), який у той час командував усіма молдавськими військами та був довіреною людиною Геракліта. У свою чергу Ласький, який саме тоді посварився з Гераклітом, намовляв Вишневецького до молдавського походу. В похід на Молдавію вибрався Вишневецький літом 1563 року з 4 000 козаків.¹⁴⁾ Його помічником був «поручник Пясецький», мабуть, з польського роду. Вишневецький прибув над Дністер і там отаборився. Треба зазначити, що він ще не зовсім сдужав. Згідно з домовою кн. Дмитро мав очікувати Ласького, який мав прибути з другим наємним військом, набраним з поляків. У той час у Молдавії розгорілася вже домашня війна між Деспотом і Томшею. Молдавські бояри вислали до Вишневецького послів з проханням визволити їх від панування Деспота та зайняти молдавський господарський престол. Можемо догадуватися, що вже тоді вони діяли з доручення Томші, який готував нову інтригу. Грушевський пише, що проти Деспота піднялося повстання під проводом Томші. І саме тоді подано Вишневецькому надію на господарство, бо деякі бояри не мали охоти мати за господаря Томшу.¹⁵⁾ На нашу думку, ця справа вимагає окремої перевірки. Нам нічого не відомо про якесь значніше невдоволення молдавських бояр Томшею після зрадницького схоплення Вишневецького. Тому думаємо, що молдавські бояри стояли в безпосередньому порозумінні з Томшею і діяли з його доручення. Такі думки насуваються нам у зв'язку з обставиною, що молдавські бояри не дораджували Вишневецькому брати з собою велике військо, мовляв, і без того віддадуть йому престол молдавського господаря.¹⁶⁾

Тим часом Вишневецький скликав нараду козацьких старшин, де мали бути обмірковані далші пляни військових операцій і молдавські запросини. Загалом всі прихилилися до думки Пясецького, який радив не чекати приходу Ласького і вирушити в похід. Свою пораду він обґрунтовував фактом сердечних запросин від молдаван, як також тим, що не буде потрібно ділитися воєнною славою з другими, а Молдавію можна буде легко зайняти без Ласького. Треба ствердити, що в цей самий час Томша вдавав приятеля Деспота, не зважаючи на те, що в Молдавії прихильники Томші вже підняли повстання. Удаючи «приятеля принца», як згадує Урехі та Бельський, Томша пода-

¹⁴⁾ П. А. Куліш, *История Воссоединения Руси* (СПб., 1874), т. I. стор.61.

В одному анонімному італійському рапорті читаємо, що польський король призначив Вишневецькому і Лаському три тисячі кінноти та тисячу піхоти — з наказом, щоб вони вибралися воювати Московщину. Проте Вишневецькому була багато ближча справа Молдавії, і він із своєю три тисячною кіннотою і декількома гарматами вибрався в Молдавський похід. Див. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum* ..., op. cit., 46.

¹⁵⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 125.

¹⁶⁾ Urech, op. cit., p. 429.

вав Гераклітові весь час фальшиві інформації, мовляв, Вишневецький разом з татарами вдерся в Молдавію і руйнує села та міста.¹⁷⁾ Тоді Геракліт вирішив переговорювати з Вишневецьким. Він вислав до нього послів для мирових переговорів. У заміну Геракліт обіцяв козакам тисячу коней і багато тисяч волів та свець.¹⁸⁾ За декілька днів над береги Дністра прибув Ласький з великим відділом війська.¹⁹⁾ До нього теж Деспот вислав послів з проханням, щоб він, як давній приятель, забув про непорозуміння і допоміг йому в цій складній ситуації, рівночасно прирікаючи заплатити давні заборговання. Ласький, розгніваний на Вишневецького за недотримання договору, вирішив допомогти Деспотові. Він звинув табір і рушив у бік Серету.

Тим часом Томша далі змальовував перед Деспотом похід Вишневецького в найчорніших барвах. Він доносив молдавському господареві про страшні напади козацько-татарського війська, які винищували населення Молдавії. У зв'язку з тим він просив Деспота дати до його диспозиції всю молдавську кінноту, обіцяючи розбити козаків і татарську орду. Деспот, нічого не передчуваючи, віддав під його командування всю кінноту з молдаван, наємних німців, мадяр і поляків,²⁰⁾ а сам залишився в сучавській твердині разом із своєю прибічною сторожею, що складалася з кількох сотень відважних вояків.

Про відкриту зраду Томші дійшли до нас два варіанти оповідань польських хронікарів — Бельського й Папковського, що в деяких моментах себе взаємно заперечують. Папковський в цю аферу змішав угорського короля Івана, який мав вислати на кордони Молдавії свої війська. На цю вістку молдавські бояри ніби «зрадили свого пана» і вимагали від Деспота висилки наємних військ за кордони Молдавії.

Під час маршу висланих військових частин молдавани ніби перебили всіх німців і тим самим Деспот залишився без найвірнішого війська. Описля Томша з «ворніком» Мотоком виступили явно проти Деспота і винищили рештки вірних йому військових частин. По перемозі над прихильниками Деспота Томша вирушив із головними силами назустріч Вишневецькому, який стояв табором недалеко Сучави.²¹⁾

Бельський подає більш менш ті самі відомості з деякими змінами щодо розправи Томші з наємними військами Деспота. Під час походу Томшу молдавани проголосили своїм «префектом», додаючи йому ім'я Стефана. Разом рушили під Сучаву з наміром зайняти місто і прогнати Деспота, який в той час ще не був свідомий молдавської зради. Ці оповідання здебільша з'ясовують поведінку Томші та його змову.

¹⁷⁾ Ibidem.

¹⁸⁾ Urech, *ibid.*, p. 431.

¹⁹⁾ Ibid., p. 429, подано, що в Ласького було 15 000 війська. Це число, мабуть, перебільшене.

²⁰⁾ Ibid., p. 433; *Litterae Nuntiorum Apostolicorum...*, op. cit., v. I, p. 41.

²¹⁾ Ibid., p. 434.

Знаємо, що Геракліт незабаром довідався про зраду Томші, а тому замкнувся в Сучавській твердині і чекав там на свого суперника. З Томшею було все молдавське військо, а з Деспотом тільки його прибічний відділ.²²⁾

Томша обмінявся з Вишневецьким посланцями. Він заявив, що за короткий час усі бояри прийдуть віддати йому поклін і всі разом вирушать проти Деспота. Вишневецький не мав найменшого поняття про пляни Томші. Треба також додати, що він був хворий і тому навіть їхав не верхи, а на возі.²³⁾ Хитрий Томша домовився з кн. Дмитром, що вони зустрінуться близько Серету, де бояри зложать свою присягу. Як згадує хронікар, Вишневецький переходив міст на Сереті з малочисленними відділами, які не йшли в боевому ладі, а були розпорошені.²⁴⁾ Скориставшись з того, Томша міг легко розбити козацьке військо. В додатку, як згадує Урехі, був дуже мрячний день, і це полегшило напад, який молдаванам цілком удався. На мосту молдавани з усіх сторін напали на козаків. Напад був зовсім несподіваний, і козацькі відділи не могли довго ставити організований опір. Козацькі війська були розбиті, і багато козаків попало в полон. Так розбилася молдавська концепція Дмитра Вишневецького, захопленого в полон, згодом він згинув героїською смертю в Царгороді.

Зовсім інша версія збереглася в цитованому нами анонімному італійському джерелі, що його треба прийняти з поважними застереженнями. Невідомий автор каже, що Вишневецькому молдавани сказали, що він запізнився і вони вже вибрали собі господаря. Рівночасно радили йому вертатися «тишком-нишком» додому.²⁵⁾ Така поведінка обурила Вишневецького, і він назвав молдаван зрадниками. Вишневецький знав, що його військо менше від молдавського, що мало тисяч з п'ятнадцять, і вирішив напасти на них серед ночі з трьох різних сторін. Через те, що напад не удався, молдавські війська опісля заатакували війська Вишневецького і вибили більше 2 000 козаків. Тоді Вишневецький утік і сховався в сусідньому лісі.²⁶⁾

В першу чергу цей рапорт був посланий правдоподібно членом ватиканської нунціатури в Польщі, отже мало правдоподібно, щоб інформації були подані з особистої обсервації подій. Сумнівно, щоб Вишневецький по невдалому оплянуванні наступу на молдавський табір чекав аж до ранку на те, щоб молдавани заатакували козацький табір і вибили дві тисячі вояків. Молдавські сучасні джерела виразно подають, що Вишневецький не сподівався жадного нападу, він їхав з

²²⁾ Negotiations..., op. cit., p. 733.

²³⁾ Еварницький, цит. пр., стор. 30.

²⁴⁾ Urechi, op. cit., p. 434.

²⁵⁾ Litterae Nuntiorum Apostolicorum..., op. cit., „De rebus Ucrainae“, p. 47: „Mandorno quelli Baroni, che prima havevano invitato il Viznoveschi, a dirgli ch'egli havena tardato troppo, et che già havevano eletto un Principe, al quale non poteano mancare, perciò l'essortavano a ritornarsene senz'altro strepito a casa sua“.

²⁶⁾ Ibid., p. 48.

козацькою кіннотою відбирати присягу вірності молдавських бояр. Конфронтуючи польські та молдавські джерела, знаходимо в них багато спільних описів, які заперечують достовірність італійського джерела. Тому ми схильні італійський документ уважати в деяких місцях неточним.

Розділ IV

ПОЛОН І СМЕРТЬ Д. ВИШНЕВЕЦЬКОГО

Існує кілька версій про полон Вишневецького. Відомо, що він був ослаблений своєю недугою, а тому не мав великих надій на втечу. Дмитро сховався в стіжку сіна біля села Богосені, але один священик, який це побачив, віддав його Томші.¹⁾ У римській дипломатичній переписці того часу знаходимо анонімну реляцію,²⁾ в якій доволі докладно відтворено схоплення Вишневецького. Також у пізнішому творі про життя Деспота «*Vita Despothi Principis Moldaviae*» (1564-1568), зложеному у Львові, досить докладно описані події, пов'язані з молдавськими справами.³⁾ З цього твору довідуємося, що «як тільки Вишневецький усвідомив собі, що вся надія на перемогу і рятунок втрачена, зважився на втечу. Він навмання подався в ліси, вештаючись сюди й туди три дні. Вкінці, блукаючи, вийшов з гаю, обережно зійшов на гору, де зустрів його якийсь селянин. Запитаний цим, хто він є, Вишневецький звирився у своїй скруті, а за своє врятування обіцяв щедру нагороду та дуже щасливе життя. Цей селянин пообіцяв рятунок, прибіг додому, посадив Вишневецького на приготований віз, потайки одвіз його до Сучави та передав новообраному молдавському господареві Стефанові».⁴⁾

Томша дуже втішився схопленням Вишневецького і відіслав його разом з Пясецьким і схопленими козаками до Царгороду, як подарунок султанові.⁵⁾ Деяким в'язням Томша повідрізував вуха, носи та

¹⁾ Urech, op. cit., p. 439.

²⁾ Relatio de rebus Valachiae deque Principibus eius et luctis de possessione huius Provinciae, nec non de Duce Demetrio Vyšneveckyj, dicto „Baida“, eius captivitate in Valachia et morte Constantinopoli per manus turcarum...; vide: Litterae Nuntiorum Apostolicorum..., op. cit., 45-49, nr. 20

³⁾ Vita Despothi Principis Moldaviae, pp. 49-54, nr. 21.

⁴⁾ Ibid., p. 51: „At ubi Vesgoveschi totam videt amissam spem victoriae et salutis, consulit fugae, cinfertque sese praeseptis in nemora, trium illic ducens moram dierum. Postremo vagus egreditur nemore offenditque finite montem hicque fit obviu illi quidam rusticus. A quo interrogatus, quisnam foret, ille detecta sibi sua conditione promittit ingentes divitias, summamque beatitudinem, modo illum salvum reddat. Spopondit his rusticus ei salutem, et accurrens domum indeducto currum illum conscendere facit, atque secreto in Sochiava deducit, et novo Principi Stefano, ab illis electo, affert“.

⁵⁾ Kronika polska Marcina Bielskiego, vol. 2, p. 1147.

відіслав назад на Україну. Тим часом Деспот теж загинув трагічною смертю. Він вийшов із сучавського замку в парадній княжій одежі назустріч натовпові¹ молдаван. Його на місці зарубали.⁶⁾ Звичайно, Йорґа в своїй Історії не згадує про зраду Томші, він лише стверджує, що «In einem Treffen mit dem staerkeren Heere seines Nebenbuhlers wurde er am Serethfluss gefangengenommen».⁷⁾ Йорґа дуже часто одно-сторонньо насвітлював невідгідні для румунської історіографії події.

Про перебування Вишневецького в Царгороді дійшла тогочасна французька дипломатична кореспонденція, і на її основі можна відтворити деякі фрагменти з кінцевого етапу життя Дмитра Вишневецького. Перш усього французький дипломат писав, що кн. Дмитро (в оригіналі «Дмитрашко») увійшов у Молдавію з 6 000 козаків. У Царгороді, як виходить, були так добре поінформовані про пляни Вишневецького, що султан велів беглербееві Греції вирушити з кількома тисячами яничарів на Молдавію.⁸⁾ П'ятнадцятого жовтня 1563 року французький посол писав, що «бідний Дмитрашко повинен прибути із своїм товариством сьогодні або завтра». Посол догадувався, що Дмитрові «зроблять декілька прикростей» і рівночасно хибно подає, що «люди Дмитрашка всі були поляками».⁹⁾

Цей самий інформатор доносить, що в зв'язку з зрадливим схопленням Вишневецького «поляки взяли за зброю, щоб помститися за несправедливість». Без сумніву, тими «поляками» були козаки, як і деякі відділи Ольбрахта Ласького, які намагалися визволити з рук молдаван Геракліта, не знаючи про його смерть. Дев'ятого жовтня француз писав, що «бідний Дмитрашко тількищо прибув, як його величество султан наказав його вбити разом із іншим бароном з Польщі, який називався Пісоніцкі (Пясецький — Л. В.), що за своє життя давав баші 20 000 дукатів. Решту його вояків послано на галери, крім одного, який служив Деспотові — його повішено».¹⁰⁾

Оце всі дані, що дійшли з французької дипломатичної переписки. У згадуваній львівській записці про смерть Вишневецького читаємо, що автор цього оповідання (анонімного) бачив обох — Вишневецького і Пясецького, завішених залізними гаками «на хресті смерті». Вони впродовж трьох днів були живі. Третього дня на наказ султана цільними пострілами вкоротили їм життя, а решту бранців засудив він на кару.¹¹⁾ На основі переказів очевидців досить докладно відтворено

⁶⁾ Jorga, Geschichte des Rumaenischen Volkes, vol. I. p. 393.

⁷⁾ Id., Geschichte des Osmanischen Reiches, vol. III, p. 112.

⁸⁾ Negotiations, op. cit., p. 733.

⁹⁾ Ibid., pp. 741-742.

¹⁰⁾ Ibid., p. 42.

¹¹⁾ Litterae Nuntiorum..., op. cit., p. 52, doc. nr. 21: „Horum videbat duos Visnowiecki et Pioceschi in supplicio crucis ferreo hamo sub mento posito pensos, qui triduo fiunt superstites, tercio die iussu Caesareo sagittis solvunt vitam, caeteros addamnat“....

смерть Вишневецького. Бельський¹²⁾ переказує оповідання очевидця, мовляв, султан Селейман II велів Вишневецького й Пясецького почіпити на гаках на тім розі, як їхати до Галати. Пясецький змер легшою смертю, бо, падаючи з башти, зачепився за ребро і був обернений головою вниз. Натомість Вишневецький зачівився за ребро, звернений головою вгору. На гаку прожив він три дні, але тому що весь час проклинав мохаммеданську віру, турки його застрілили з лука.

Вишневецький, споріднений з господарським домом Стефана Великого, пригадуючи співпрацю молдаван з українськими козаками на кінці XV і початку XVI ст., аж ніяк не припускав такої зради з боку молдавських бояр. Урехі твердить, що «в дійсності ніхто перед ним не зазнав подібної зради».¹³⁾ Від того часу датуються своєрідна ненависть козаків до зрадливих молдаван. Смерть Вишневецького мала величезний вплив на дальші козацькі молдавські походи. По його трагічній смерті почали творитися легенди й перекази, що ширилися не тільки в українських, але й у польсько-литовських колах¹⁴⁾ і чеських.¹⁵⁾ Вишневецький в очах свого народу та чужинців став символом відваги, одчайдушного героїства і самопожертви. Кілька десятків років пізніше незнаний автор у жалібному вірші «Epiciedion»,¹⁶⁾ на пам'ять князя Михайла Вишневецького, згадуючи про цілий рід Вишневецьких, про Дмитра писав наступне:

„Książę Dymitr iak wielkiew, bywał przeważności,
Y zacny a mąż wielki, y mężney dzielności.
Nie byli mu nic srodzy tu ci Besurmani.
Ni drapieżny Tatarzyn, Turcy zawoiami.
Krwawił szablą wiele kroć, na głowie zawoie,
A s Tatary zaś miewał, częste krwawe boie.
Dobycwał go Czar Krymski, mocno na Chorcy, y
Tam szturmuiąc Tatarzy, pobićci pędznicy
Iż z wielką zelżywością, nazad odstąpili,
Jańczarow Tatar zacnych, wiele utracili.
Pełno go w Turcech było, pełno go y w Moskwie,
Którego potym zdradził, zły naród Wołoski.“

Цей сучасний поетичний документ яскраво віддає життєву настанову князя Дмитра Вишневецького.

(Закінчення в наст. числі)

¹²⁾ Bielski, p. 1148.

¹³⁾ Urech, op. cit., p. 439.

¹⁴⁾ Грушевський, Сучасна вірша про неволю Вишневецького (Записки Українського Наукового Т-ва в Києві, кн. X, 1912), стор. 15.

¹⁵⁾ J. Kunvaldski, Pisne chval bozskich k slavnostem a pamatkam vejročnim i nedelnim prindlezjicy (Olomouc, 1576).

¹⁶⁾ Стороженко, Стефан Баторий и днепровские козаки, цит. пр., стор. 216-217.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

ЛЮБОМИР ВІНАР: **КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ**

(Закінчення)

Розділ V

БАЙДА ВИШНЕВЕЦЬКИЙ В НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ І ПОЕЗІЇ

Народна творчість є одним із важливих допоміжних історичних джерел для реконструкції історичних явищ або інтерпретації досліджуваної історичної особистості. Зокрема українські історичні пісні й думи козацького періоду, що є складовими частинами українського лицарського епосу, поповнюють історичний дослід багатими матеріалами історично-побутового опису даної доби. В народній творчості відзеркалюється душа народу — його радощі й смутки, перемоги й поразки, що становлять основну частину історичного існування народу.

Звичайно, тут треба зауважити, що народна творчість, зокрема історичні пісні, створені в вирі боротьби, війни, чи революції, не завжди об'єктивно передають в поетичній чи прозовій формі історичну подію, проте вони є допоміжним фактором у відтворенні даної історичної доби та її духового обличчя, а зокрема народної психології. Такі думки насуваються авторові при опрацюванні цього розділу, в якому перш за все наголошується історичний аспект народної творчості, а не літературний, що належить до компетенції літературознавців.

Героїчна смерть кн. Дмитра Вишневецького стала джерелом народної творчості, що головне проявилася у формі переказів та історичних пісень. Грушевський пише: «В кругах українських, польських, литовських по гарячих слідах події історія смерті Вишневецького почала переказуватися в легендарних, різними поетичними подробицями розцвічених формах».¹⁾

Вишневецький став героєм жалібної пісні, вписаної в рукопис Матвія Пійонтка (Piątka), професора краківської Академії, в 1560-их роках.²⁾ Згодом ті перекази, як ми вже згадували, перенеслися в

¹⁾ Грушевський, Байда Вишневецький в поезії й історії, стор. 4.

²⁾ Ludwika Szczerbicka, «Siedemnastowieczny Fragment Dumy o Dymitrze Wiśniowieckim». «Slavia Orientalis» (Warszawa, 1960), vol. IX, no. I, p. 16.

Чехію й інші слов'янські країни. Змістом цих літературно-історичних пам'яток була смерть Вишневецького в Царгороді. Дмитро Вишневецький три дні висів на гаку, глузуючи з мохаммеданської віри та обичаїв. Тому турки вкоротили йому життя і на третій день його застрілили за наказом султана. Щоб одідичити відвагу й завзяття Дмитра, турки розділили між собою його серце та з'їли.

Це оповідання виступає в різних варіантах. В одному із них султан старався намовити Вишневецького прийняти турецьку віру та одружитися з його донькою. Проте Дмитро погордив смертю, а пропозиції султана не прийняв. Він волів радше вмерти, як зрадити свою віру і свій народ. Опісля Дмитра повісили на гаку, де він мучився три дні. На третій день він попросив подати йому лук і стріли та постріляв султана з його родиною.³⁾

Ці народні перекази стали основою історичних пісень. Загальновідомо історичну пісню про «Байду», що дійшла до нас у різних варіантах,⁴⁾ більшість дослідників вважає за народний твір, присвячений Дмитрові Вишневецькому і його смерті. Подаємо одну з найбільш поширених версій:

В Царгороді на риночку
Ой п'є Байда горілочку;
Ой п'є Байда — та не день не два,
Не одну нічку тай не годиночку.
Цар турецький к нему присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой ти, Байдо та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький!
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!»
«Твоя царю, віра проклятая,
Твоя царівна поганая!»
Ой крикнув цар на свої гайдуки!
Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть його, повісіте,
На гак ребром зачепіте!

³⁾ Різні перекази зібрані в Несецького, Herbarz Polski (1842), vol. IX, pp. 351-352.

⁴⁾ В. Антонович і М. Драгоманов, Исторические песни малорусского народа (Київ, 1874), т. I, стор. 145-148.

Варіанти цієї пісні в вищеведеній праці, також у праці М. Халанського, «Малорусская дума про Байду» в XVI-му томі «Сборника» Харківського істор.-філол. Товариства, 1908; Івана Франка, Студії над українськими народними піснями (Львів, 1913); Тексти цієї думи також знаходимо в К. Грушевської, Українські народні думи. Спеціально народною поезією про неволю Д. Вишневецького займався М. Грушевський в двох своїх працях: Сучасна вірша про неволю Вишневецького і Байда Вишневецький в поезії й історії.

Ой висить Байда та й кивається,
Та на свого джуру поглядає:
«Ой джуро ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та тугесенький:
Ой бачу я три голубочки —
Хочу я убити для його дочки!
Ой як стрілив — царя вцілив,
А царицю — в потилицю,
Його доньку — в головоньку».

Як бачимо, Вишневецький-Байда представлений в народній пісні як веселий, але zarazом лицарський чоловік. Питання тотожності народного Байди в Дмитром Вишневецьким ще досі остаточно не розв'язане, і на цю тему між українськими істориками та літературознавцями провадилася жива виміна думок. На думку М. Возняка, «ця основна тема підходить так близько до оповідання сучасника Бельського про смерть Вишневецького, що треба віднести пісню до Дмитра Вишневецького, тим більше, що є варіант пісні, де нема мови про байдиківання Байди й бажання султана мати його своїм зятем».⁶⁾

Для Грушевського неясно представляється заміна імени Вишневецького іменням Байди:

«Чи се було його дійсне прізвище, як приймає дехто, і під яким він перейшов у традицію? Ми в ніяких інших вістках не стрічаємо його з тим прізвищем, але се не може вповні служити доказом, що такого прізвища не було. Та можливо, що маємо тут типове імя козака-одчайдуха, яким підмінено в пісні історичну постать Вишневецького».⁷⁾

На нашу думку, першим кроком до роз'яснення цієї проблеми було б визначення хронології «Байди» — себто треба уточнити дату створення пісні, як також проаналізувати з мовного боку зміст слова «байда», «байдувати».

Якщо йдеться про постання історичних пісень, дум, то першу згадку про історичні пісні знаходимо в історичних аналах польського історика Сарницького під роком 1506, який писав:

«Під час того (бою — Л. В.) впали побіджені волохами два молоденькі брати, юнаки хоробрі й войовничі. Про них ще й сьогодні співаються смутні пісні, що їх руси називають думами. При цьому співці напереміну то проти себе наступають — то відступають і жалісним голосом, жестикулюючи, виражають те, про що співається; а гурт селян теж на флейтах жалісно грає, наслідуючи тужливою мелодією тут і там голосіння».⁸⁾

⁶⁾ М. Возняк, Історія української літератури (Львів, 1924), т. III, стор. 462.

⁷⁾ Грушевський, Байда Вишневецький..., стор. 6.

⁸⁾ «Per idem tempus duo strusii fratres, adalescentes strenui et bellicosi, a Valachis oppressi occubuerunt. De quibus etiam nunc elegiae, quas dumas Russi vocant, canuntur, voce lugubri et gestu canentium se in utramque partem metantium, id quod canitur,

Отже постановля дум треба віднести до кінця XV і початку XVI століття. Звичайно, слід погодитися з твердженням літературознавців, що українські думи і історичні пісні своїм корінням сягають у народний героїчний епос Київської Русі.⁹⁾ Беручи до уваги трагічно-героїчну смерть Вишневецького в Царгороді, як також те, що він був улюбленцем народним і одним із головних організаторів козащини, важко припустити, щоб по його смерті не появилися пісні, що оспівували б його лицарську пошту. І саме підкреслюючи цей психологічний аспект, а також зважаючи на історичні дані про смерть кн. Дмитра, які частинно сходяться із описом його смерті в пісні — ми гадаємо, що «Байда» з думи покривається з історичним Дмитром Вишневецьким.

Тепер декілька завваг відносно дефініції слова «байда» і «байдувати». У словнику Б. Грінченка читаємо, що «Байда» означає: «гуляка, безпечный человек».¹⁰⁾ Зенон Кузеля і Ярослав Рудницький в Українсько-німецькому словнику слово «байда» перекладають німецьким значенням: *grosse Brotschnitte* (байда хліба); *Taugenichts* (нероба).¹¹⁾ І. Франко в праці «Галицько-руські народні приповідки» (Львів, НТШ, 1901) теж наводить зворот «байда хліба». Я. Рудницький в своєму новому словнику перекладає вираз «байда» англійським значенням: «idle», «drone», «good for nothing».¹²⁾ З «байди» витворилися: «байдики бити», «байдувати», «байдикувати», «байдиги плести». Німецький славіст Макс Фасмер, аналізуючи етимологію слова «байдак», «байду» означає як «die Barke» в діалекті, а «байдуга», як «sorgloser Mensch».¹³⁾

Проте в XVI столітті й опісля вираз «байдувати» мав також інше значення: «іти на байдаки», а точніше — керувати байдаком, козацьким човном. Так у словнику В. Дала знаходимо пояснення, що байдачити — значить «итти на байдаки или барки в работу».¹⁴⁾ В деяких варіантах «Байди» знаходимо такі рядки:

Лучче ж мені сім рік байдувати,
Аніж твою дочку та за себе брати.¹⁵⁾

exprimentes; quin et tubiis inflatis rustica turba passim modulis lamentabilimus haec eadem imitando exprimit».

⁹⁾ М. Рильський (гол. ред.), Українська народна поетична творчість (Київ, Академія Наук Української РСР, 1958), т. I, стор. 424.

¹⁰⁾ Б. Д. Грінченко, Словарь украинского языка (Київ, 1907), т. I, стор. 20.

¹¹⁾ Зенон Кузеля і Ярослав Рудницький, Українсько-німецький словник (Ляйпціг, Отто Гаррасовіц, 1943), стор. 17.

¹²⁾ J. B. Rudnytskyj, An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language (Winnipeg, Ukrainian Free Academy of Sciences, 1962), Part I, p. 53.

¹³⁾ Max Vasmer, Russisches Etymologisches Wörterbuch (Heidelberg, 1953), vol. I, p. 40.

¹⁴⁾ В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка (Москва, 1903), т. I, стор. 98.

¹⁵⁾ Антонович і Драгоманов, цит. пр., стор. 152.

Себто краще сім років бути прив'язаним до байдака і весь час бути на воді та веслувати, як женитися на султанській дочці. Це пояснення більш логічне, бо ж сім літ «байдувати» себто «лінохувати» і провадити веселе, гуляче життя — це зовсім не тяжка праця. А творцеві пісні про «Байду» саме йшлося, щоб підкреслити контраст між тяжкою працею і перспективами легкого життя в Туреччині. Здається, що така інтерпретація значення слова «байдувати» спричиниться до кращого розуміння змісту історичної пісні «Байда».

Найкраще було б дослідити етимологію цього слова, що, за Фасмером і найновішим польським словником,¹⁶⁾ походило з орієнтальних мов.

Автор, маючи це на увазі, звернувся до орієнталіста С. L. Geddes-а, професора Кольорадського університету, і одержав цікаве пояснення слова «байда», яке в класичній арабській мові мало подвійне значення. Отже «байда» значить — яйце будь-якої птиці, а зокрема яйце струся, який відрікся цього яйця. Образний зворот: «*huwa bayda al-balad*», уживаний в непохвальному, зневажливому розумінні, значить: «*He is like the egg of the ostrich from which the young bird has come forth, and which the male ostrich has cast away so that men and camels tread upon it*».

Проте вислів «*bayda*» також уживається в похвальному значенні. З записки Geddes-а читаємо: «*It can also be used in praise meaning, „He is like the ostrich's egg in which is the young bird“ (because the male ostrich in that case protects it), or, „he is unequalled in nobility; he is a lord (or chief)“, or, „he is a celebrated (or well-known) person“.* (E. W. Lane, Arabic-English Lexicon, I, 282 b)».¹⁷⁾

Як бачимо, слово «байда» в арабському мало подвійне значення, як слово «байдувати» в староукраїнському. Проте для повного «розоводу» виразів «байда — байдувати» слід ще сконфронтувати перський словник, в якому багато спільного з арабським.

Відомо також, що козаки своїм співтоваришам надавали прибрані прізвиська, що своїм змістом підкреслювали певну здібність, або специфічну рису характеру даної людини. Дуже можливо, що Дмитро Вишневецький, як визначний провідник козацьких водних і суходільних походів, саме мав надане ім'я Байда і під тим народним прізвиськом увійшов в українську народну творчість. Звичайно, наші висновки не претендують на непомильність і вичерпність. Одначе віримо, що при співпраці істориків, літературознавців і мовознавців цю проблему вдасться розв'язати.

Натомість Голобуцький, який у праці «Запорожское козачество» виступає якимсь патологічним ненависником Д. Вишневецького, твердить апіорі, що деякі історики думають, що народ у думі про Байду

¹⁶⁾ Słownik Języka Polskiego (Warszawa, Polska Akademia Nauk, 1958), vol. I, p. 299.

¹⁷⁾ Записка проф. С. L. Geddes-а від 11. X. 1962.

оспівував Д. Вишневецького і що «буржуазні історики» зовсім не рахувалися «з реальними даними».¹⁸⁾ Він вважає, що «отождествление» Дмитрия Вишневецького с героєм народної думи Байдою лишено, як видим (? — Л. В.), всякого основания, точно так же, как и версия об основании Сечи».¹⁹⁾

Які ж «реальні дані» має Голобуцький? Він в першу чергу порівнює «Байду» з історичними піснями росіян, болгар і сербів і знаходить спільні мотиви. Отже невдало повторює те, що зробили М. Халанський і М. Грушевський, лише на них не посилається. Загальновідомі речі, що існують в сербсько-болгарському епосі паралельні пісні до Байди. зокрема сербська пісня про Секула. Проте, як удадо зазначив Возняк, «усе таки в українських піснях відмінна її основна тема, а саме люта смерть козака за те, що не хотів потурчитись, одначе, висячи на гаку, мститься над турками».²⁰⁾ А навіть, якщо в інших слов'янських країнах існують подібні історичні пісні,²¹⁾ то це зовсім не доводить, що дума про Байду не присвячена Д. Вишневецькому.

В дальшому Голобуцький²²⁾ твердить, що оповідання Бельського про смерть Вишневецького зовсім інше від донесення нами цитованого французького дипломата з Царгороду. На думку Голобуцького, француз мав точну інформацію і, може, навіть був свідком страти Вишневецького, а Бельський писав своє оповідання із «вторых и третьих рук».

Передусім Бельський зовсім не заперечує оповідання француза. В реляції останнього було зазначене, що турецький султан наказав убити Вишневецького, але звітодавець не входить в деталі страти. Отже він зовсім не заперечує оповідання Бельського, базованого на розповідях сучасників. Навпаки, реляція Бельського збігається з іншими цитованими нами італійськими й латинськими документами, в яких знаходимо майже той самий опис смерті Вишневецького, що в Бельського. Звичайно, в «діалектичній логіці» Голобуцького важко дошукатися пошани до історичних джерел, а втім, мабуть, італійські документи йому були невідомі.

Автор цих рядків спочатку гадав, що радянські історики поділяють думку Голобуцького стосовно діяльності Д. Вишневецького. Але виявляється, що не всі українські історики записали на чорний індекс «заклятих ворогів народних мас» (вираз Голобуцького) Дмитра Вишневецького.

Ось, наприклад, що читаємо в «Історії української культури» М. Марченка:

«У пісні про Байду відображено народне уявлення про відчайдуш-

¹⁸⁾ Голобуцький, цит. пр., стор. 84.

¹⁹⁾ Там же, стор. 87.

²⁰⁾ Возняк, цит. пр., стор. 462.

²¹⁾ Для порівняння слов'янських історичних пісень відсилаємо читачів до хрестоматії проф. П. Г. Богатирева п. н. Епос славянских народов (Москва, 1959).

²²⁾ Голобуцький, цит. пр., стор. 86.

ного українського козака-героя, що, можливо, заступив собою конкретне історичне ім'я Дмитра Вишневецького, навколо загибелі якого сучасники створили немало легенд, що в своїй основі були близькі до дійсності... Не зважаючи на своє аристократичне походження, Дмитро Вишневецький належав саме до тих неспокоїйних воїнів, які присвятили своє життя військовим подвигам».²³⁾

Далі автор зазначає, що навіть якби пісня про Байду оспівувала неісторичну особу, то проте «вона повинна уважатись історичною із точки зору типовості і правдивості відображення епохи».²⁴⁾

На цьому місці коротко зупинимось на історичних моментах в пісні «Байда», які частинно вказують на присвячення цього народного твору Д. Вишневецькому. Тут передовсім ідеться про мотив смерті через повішення на гаку в Царгороді, що є співзвучний з історичними джерелами. Треба підкреслити однак, що в літературній творчості наголос ставиться на літературній стороні твору, а не на історичній. Тому на початку пісні знаходимо Байду в Царгороді, де, як удало відзначив Марченко, він нічого не робить, лише «гуляє, п'є і турка б'є». А втім Вишневецький свого часу їздив у Туреччину та був на султанському дворі — отже дуже можливо, що творець пісні бажав зафіксувати той момент, сполучивши його згодом із смертю Байди.

Героїчна смерть кн. Дмитра в Царгороді стала багатим джерелом народних переказів, пісень і оповідань. Творці цього народного мистецтва підкреслювали головне саму смерть Вишневецького як кульмінаційну точку його життєвого шляху, залишаючи здебільша на боці його діяльність як організатора запорозького козацтва. Ці народні твори стали основою для поетичних творів українських і польських поетів. З польських поетів згадати б Люціана Семянського і його поему «Książ Dymitr Wisniowiecki»,²⁵⁾ у якій оспівується смерть Вишневецького. Автор переносить акцію до в'язниці в Царгороді, де карється Вишневецький разом із своїм джурою і тужить за Україною. До тюрми входить султан і намовляє Дмитра, щоб він перейшов на мусульманську віру:

«Dam ci córę jak dzień jasną,
Dam ci skarbów co niemiare,
Tylko porzuć wiarę własną,
Muzułmańską przyjmiej wiarę».
«Piękna córa, skarb bogaty,
Ale wiara twa za katy!»
«Na psa gaura weźcie, weźcie,
I za rebro go powieście!»
Już to trzecia wschodzi zorza,
Na Galacie, gdzie kraj morza,

²³⁾ М. І. Марченко, Історія української культури (Київ, 1961), стор. 108.

²⁴⁾ Там же.

²⁵⁾ Dzieła Lucjana Siemienkiego (Warszawa, 1880), vol. IX, p. 25.

Kniaż na haku się kołysze,
W oczach zemstę turkam pisze.
Patrzy w morze, to na szlaki:
Nie poncerneż ciągną znaki?
Czy nie czajki? Ciężko wzdycha —
Usta krzepną, mówi z cicha:
«Oj pacholę wierne, młode,
Wracaj, wracaj na swobodę!» —
«Ja ci strzała, ja sokołem —
Nie powrócę, gińmy społem».
A kniaź oczy wiódł ponure:
«Widzę w sadzie, winogradzie
Trzy sokoły przyleciały.
Trzy rarogi jasnopióre —
Hej pacholę, daj trzy strzały;
Czy zostało mi sił wiele?
Czy co zmierzę, to ustrzelę?» —
I sułtana zmierzył w ciemię,
A sułtankę — w samo brzemię,
A dziewicę — w samo lice!
Trwoga bije w Cargorodzie:
Co dokazał Lach na haku,
Cóż dokaze na swobodzie!
Sto strzał w niego wystrzelili,
Z piersi serce wydobyli,
Zjedli serce po junaku.

Як бачимо, польський поет старався збрати Вишневецького в «нові шати» — зробив з нього навіть поляка. Грушевський вдало зазначив, що поет не здолав влити нового змісту в традиційний образ Байди, який вийшов блідим.²⁶⁾

У 1853 році польський історик Едвард Руліківський²⁷⁾ опублікував новий варіант думи про Байду:

Був пан Корецький
Дмитро Вишневецький.
Він небесну силу мав
І воював
Громом та своїм словом!
Його невірні не злюбили,
Ловить на його варгували,
Ловить на його чатували,
Потом його споймали

²⁶⁾ Грушевський, Байда Вишневецький..., стор. 8.

²⁷⁾ E. Rulikowski, Opis powiatu Wasyłkowskiego (Warszawa, 1853), p. 184.

Та й в кайдани закували,
І ребро його кругом затидали
І на стіні прибивали.

Ця дума, як зазначили Антонович і Драгоманов, носить сліди церковної редакції, проте в ній Байда вже виступав як Вишневецький.

На цьому місці коротко зупинимось на освітленні Д. Вишневецького в Історії Русів. Невідомий автор пише про Вишневецького як козацького гетьмана, вибраного по „гетьманові” Лянцкоронському. Вишневецький, бувши гетьманом, у мирний час прославився громадськими чеснотами, відбудовував зруйновані міста та публічні будівлі, наглядав за правосуддям і правлінням земських та городських урядників, заохочував народ до трудолюбства, торгівлі та господарських закладів, та всяким способом допомагав йому вичуняти після руїницьких воєн, і за те все ушанований батьком народу.²⁸⁾ Анонімний автор zarazом дає смерть Д. Вишневецького 1514 роком. Наведений уривок, що зовсім розходиться з історичними даними, свідчить, якими очима задивлялися на Д. Вишневецького українські патріоти кінця XVIII і початку XIX віків. І саме в цьому криється важливість цього цікавого історичного документу.

З українських поетів Панько Куліш присвятив свою поему «Байда» Дмитрові Вишневецькому. Проте зображення «Байди» в тій поемі вийшло зовсім інакше, як у творців історичних пісень.^{28а)} Це був час його ідеалізації мусулманського світу, і тому Куліш вкладає в уста турецького везіра свої думки про пісенну традицію Байди Вишневецького:

О лучче б сі співаки поніміли!
Вони так добре Байду зрозуміли,
Як ми свого великого поета,
Світило тьми, пророка Магомета.²⁹⁾

Байду Куліш змальовує як речника ідеальної козаччини, представником українського лицарства і передвісником — як слушно зауважив М. Грушевський — українського відродження нових часів:

Три сотні й два десятки літ минуло,
Як згас у муках дух правдивий Байди,

²⁸⁾ Історія Русів, за редакцією О. Оглоблина (Нью-Йорк, 1956), стор. 24. — Докладно цей уступ Історії Русів аналізує І. Ворщак в: *La Légende Historique de L'Ukraine, Istoriia Rusov* (Paris, 1949), pp. 54-56.

^{28а)} «Драмована трилогія» Куліша складається з трьох пєс — «Байда, князь Вишневецький», «Петро Сагайдачний» і «Цар Наливай».

На думку М. Зерова, український лицар «сумного образу» — козак Байда в «Драмованій трилогії» Куліша великою мірою є автобіографічний. Його життєві шукання з краю в край нагадують власний шлях Куліша в 60-80-х рр. (Див. М. Зеров, *До джерел*, стор. 41).

²⁹⁾ П. Куліш, *Драмована трилогія* (1884), стор. 150.

А серце в нас лицарське не заснуло!
Так само на землі жадає правди.

Нехай велика люба нам тінь Байди,
Од нас свого лица не одвертає,
Нехай признає в нас героїв правди,
І на боротьтя святе благословляє!

Байді Куліш протиставляє Ганджу Андибера — виразника духу руїни козацької голоти. В українській історичній пісні Андибер зна-ний як борець проти «дуків срібляників» — козацької старшини, мовляв:

Ей, дуки — скажуть — ви дуки!
За вами всі луги і луки, —
Ніде нашому брату, козаку нетязі, стати
і коня попати.³⁰⁾

Байда як виразник добра і справжнього лицарства розчаровується нікчемністю і підлістю людей:

А можновладство підступного слова
Все дужчає, як гідра стоголова.
Воно мою правдицю притомило,
Погнуло і мою лицарську силу.

В дальшому поет зображує знеохочення Байди московською службою, а цар представлений «самодуром». На кінці Байда гине в волоській кампанії, і за ним шкодують турецькі достойники. Цей нелогічний кінець знов же таки можна пояснити туркофільською настановою Куліша, який в уста Байди вкладає між іншим таку тираду:

Ні, станьмо, без пересуду до віри,
Під бунчуком червоним Солімана,
Наслідника культурників каліфів,
Правдивістю великого султана!³¹⁾

Як бачимо, поет зовсім розійшовся з історичним Вишневецьким, хоча його діяльність досить докладно проаналізував в одній з своїх праць.³²⁾

М. Грушевський заслугою Куліша вважає те, що «він у Вишневецького бачив щось більше, ніж звичайного авантюриста, шляхетно-козацького паливоду, яким представлявся він іншим. Чи поетичною інтуїцією, чи по сузвучності своїх ідей з деякими фактами діяльності Вишневецького (московфільські і туркофільські погляди Куліша і московські і турецькі пляни Вишневецького) Куліш відгадав у

³⁰⁾ Возняк, цит. пр., стор. 491.

³¹⁾ Куліш, цит. пр., стор. 62.

³²⁾ П. А. Кулиш, История Воссоединения Руси, т. I, стор. 59-61.

сих фактах щось більше, ніж просте буяння стихійної сили — певний ідейний підклад, хоч і розвинув сей ідейний зміст і не історично і з чисто літературного становища — незручно і невдало».³³⁾

З інших поетів XIX століття Яків Щоголів в одному з своїх віршів згадує острів Хортицю і Байду. Основний мотив у його поезії — сум за колишньою козацькою славою:

Стугонить Дніпро на скелях,
Б'ється об пороги;
Все ж питає: «Де ж ви, діти,
Де мої небоги?»
Стугонить Дніпро з порогів,
Лине по Хортиці,
Каже: «Байдо, де ж твій город,
Стяги, гаківниці?»
Де ж та Січ, що як море
Силою кипіла;
Тая воля, що в роздолі
Пеклом клекотіла.^{33а)}

В дальшому поет описує сумну теперішність, згадуючи, що на козацькій землі німці «хати побудували, ґрунти пошарпали, побили, ралом заорали». В основному вірш не має особливої мистецької вартости, але він служить ще одним прикладом, що українські поети романтики XIX століття залюбки за своє сюжетне тло брали козацькі часи, а зокрема постать Байди-Вишневецького.

Григорій Чупринка, який в основу своєї поеми «Байда»^{33б)} взяв історичну пісню, упорався з своїм завданням набагато краще за Куліша. Зачинається ця поема засудом Байди турецьким султаном на смерть через повішення на гаку. Друга картина — прощання Байди з Україною:

Гей, не гнись, могутня спино,
Не зломись, моє ребро! —
Ти прощай, прощай, Вкраїно,
Ти прощай, старий Дніпро!
Хай же Турок не вчуває,
Як терплю я муки й глум...
І старий козак співає,
Розганяє біль і сум,
Оддає він Богу дяку,
Що досяг цього вінця,

³³⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 13.

^{33а)} Из стихотворений Я. И. Щеголева, Харьков, 1883.

^{33б)} Гр. Чупринка, «Байда» (історична поема), поміщена в першій помертній виданні «Творів» Гр. Чупринки за редакцією Павла Богацького. Прага, Український громадський видавничий фонд, 1926.

Що не знав ніколи ляку
За Україну до кінця.

У дальшому Байда вихоплює від турка, який наблизився до нього, лук і випускає стрілу в султана, але схибляє через ослаблення і кволість:

І вхопив од турка лук,
І тремтячими руками
У султана надалу
Понад злісними катами
Він пустив свою стрілу.
Та пропав задармо замах,
Бо в очах маріла мла
І в руках в кривавих плямах
Поковзнулася стріла!..
Через три дні він скінчився,
Як дійшов до серця крюк,
Та терплячим залишився
Аж до смерти серед мук.
А як турки прибирали
В яму з крюку мертвяка,
В ту сторінку позирали,
Що вродила козака.

Як бачимо, закінчення поета подібне до вірша Руданського, в якому він описував мученицьку смерть, як поляки саджали козака на палю. Проте в загальному поетові вдалося образowo представити постать Байди і його смерть.

З прозових творів слід згадати історичні оповідання О. Левицького (1848-1922), в яких він описував постання козащини та козацький побут. Зокрема його оповідання «Пан Сенюта» (1918) безпосередньо заторкує історію побратимства хмельівського дідича Івана Сенюти з Дмитром Вишневецьким. Там докладно описана смерть Байди в Царгороді.

В радянській історичній прозі появилася друком повість Сави Божка (1901-47) — «Над колискою Запоріжжя» (Харків, 1925). Тут автор намагається представити постать Д. Вишневецького в «новому світлі», як клясового ворога українського селянства й міщанства. Він «діалектично» поперекручував історичні події того часу та біографію Д. Вишневецького так, що його твір є клясичним прикладом тенденційности радянських письменників в опрацюванні історичних тем.

Це влучно підкреслив дослідник української історичної прози М. Сиротюк, який пише, що, «підсумовуючи розмову про український історичний роман 20-их і першої половини 30-их років, ще раз підкреслимо одну з його найістотніших прогалин — те, що він не спромігся створити повноцінного образу позитивного героя. Цей недолік особливо відчутний у виведених на літературний кін історичних по-

статях. Одні з них настільки пронизані критично-викривальними елементами, що їх важко назвати позитивними, хоч вони насправді і були такими, бо зіграли у свій час прогресивну роль (Дмитро Вишневецький, Б. Хмельницький, Іван Сірко, Іван Богун, Григорій Сковорода, Микола Костомаров)». ^{33в)}

Це зовсім нормально, що в УРСР Д. Вишневецький як представник «кляси визискувачів» не міг стати позитивним героєм історичного роману. Треба з жалем згадати, що українські письменники дотепер не спромоглися на визначніший прозовий чи поетичний твір, що зафіксував би в чітких мистецьких образах цікаве життя Дмитра Вишневецького-Байди, однієї із найвизначніших українських постатей XVI століття.

Розділ VI

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО

Бурхливе й цікаве життя Д. Вишневецького, як також його ідейні прямивання можна розглядати під різними аспектами. Поперше, слід підкреслити його військову, організаційну та дипломатичну діяльність. В українську історію Байда-Вишневецький увійшов передусім як організатор Запорозької козащини, фундатор першої козацької твердині за Дніпровими порогами, що була прототипом пізнішої Запорозької Січі. Тому ми цілком погоджуємося з німецьким істориком Г. Штеклем, який пише, що «erwählte sich Dmitrij gewissermassen den Kosakenführer als Hauptberuf». ¹⁾

Подібне твердження знаходимо в історії Г. Веднарського, який уважає, що Вишневецький «tended to identify himself with the Cossacks as their leader», а рівночасно пише, що він був перший, хто «saw in the Cossacks not merely potential fighting machine in the service of Lithuanian government but an independent social group». ²⁾

Прикріплення запорожців до сталого осередку на о. Хортиці безперечно прискіпило кристалізаційний процес української козащини як нової суспільної верстви. Не можемо забувати й того, що за Дмитра Вишневецького українська козащина перший раз виходить на міжнародний форум — як самостійний фактор і поважніша мілітарна сила. Рівночасно Вишневецький, як представник старого українського аристократичного роду, пов'язував в одну органічну цілість традиції української княжої держави і української козащини, яка безперечно своїм корінням сягала в українське середньовіччя.

^{33в)} М. Й. Сиротюк, Український радянський історичний роман (Київ, АН УРСР, 1962), стор. 90.

¹⁾ Günter Stökl, Die Entstehung des Kosakentums (München, 1953), p. 156.

²⁾ George Vernadsky, Russia at the Dawn of the Modern Age (Yale University Press, 1959), p. 255.

Якщо дослідник чи читач шукатиме в діяльності Вишневецького якоїсь центральної ідеї, що присвічувала йому в усіх життєвих починах, то він безперечно підкреслить ідею протитатарської боротьби, яка виповнила все його життя. Протитатарська активність Вишневецького проявила себе в офензивній і дефензивній боротьбі українського козацтва з кримськими татарами.

Татарська проблема була осередньою в історичному процесі України XVI століття. Протитатарську боротьбу опер Вишневецький перш за все на українському козацтві, яке в половині XVI ст. не було ще організаційно об'єднане, а також на Литву і Московщину. В цьому саме проявилася його виняткова дипломатична здібність і вміння для своїх цілей використовувати різні сили, що дуже часто ворогували між собою. Як зручний дипломат він навіть їздив у Туреччину з наміром знеутралізувати її в його боротьбі з Кримом.

Грушевський, шукаючи основних причин невдач плянів Вишневецького, писав, що вони лежать найперше в невчасності тих його плянів, що їх він висунув тоді, коли низова козащина не була ще організована й не могла опертися на масову колонізацію Переддніпров'я. Ці думки подекуди перегукуються із опінією Жигмонта Августа, який писав, що «в ці часи таких слут потрібно якнайбільше — лише не з такими мислями».

Нам здається, що Вишневецький виступив на історичну арену саме у відповідний час, коли Україна відчувала нагальну потребу охорони й допомоги перед нищівними ударами кримської орди, що спричиняли обезлюднення українських земель і економічну руїну. Побудова козацького замку на о. Хортиці, часті наїзди козаків на татарські посілости стримували татарську експансію і приневолювали кримський ханат рахуватися із новою мілітарною потугою — українськими козаками. Треба об'єктивно ствердити, що Д. Вишневецькому доводилося реалізувати свою концепцію в дуже складних міжнародних обставинах. Литовсько-польська держава вважала на свої добрі взаємини з Кримом і не бажала їх загострювати. Москва в той час була слаба, щоб своїми силами знищити кримську потугу. І хоч обидві держави здавали собі справу з руйнуючою силою Криму, проте не зуміли між собою домовитися через свої амбіції і розбіжності політичних інтересів та розпочати спільні дії проти спільного ворога. Саме тому Вишневецький спершу намагався приєднати Литву для здійснення своїх плянів, а коли той задум не увінчався успіхом, він подався в Москву Івана Грозного. З Литвою і Польщею не повезло, бо, як влучно зауважив польський історик Яблоновський, Вишневецький «nie wspierany należycie z góry, bo zawsze podejrzewany»,⁹⁾ насправді його плянів у Польщі та Литві боялися. З Москвою так само нічого не вийшло, бо Іван Грозний, мабуть, боявся популярности

⁹⁾ Pisma Aleksandra Jabłonowskiego, op. cit., v. II, p. 150.

Вишневецького серед московських козаків, як також побоювався зіпсувати стосунки з Туреччиною. Ливонська політика Грозного рівнож мала свій вплив. І зовсім не йшов Дмитро Вишневецький до Москви, як пише Н. Карамзін, щоб «мужествовать под знаменами своего древнего отечества»⁴⁾ — а щоб знайти мілітарну допомогу для реалізації своїх плянів. Також Вишневецькому не вдалося вплинути на Туреччину чи наставити її вороже до кримського хана. Турецький султан не міг спокійно дивитися на розріст української козаччини та руйнування земель свого васалів — кримського ханату.

Шукаючи виходу в цій складній ситуації, Дмитро Вишневецький вирішив опертися на Молдавію, якою плянував заволодіти при допомозі козацької зброї. Молдавська концепція Вишневецького базувалася на оснуванні самостійного молдавського князівства, де в той час проживало відносно багато українського населення. Переносячи осередок козацької організації в Молдавію, Вишневецький міг легко шахувати татарську орду, що часто наїздила на Україну т. зв. «волоським шляхом». Цей шлях провадив через Молдавію, проходив біля Зінькова, через Покуття і Бучани. Зрадливість молдавських бояр не дозволила завершити так намічений плян...

Все таки треба підкреслити, що молдавська концепція Вишневецького мала вирішний вплив на пізніші походи українських козаків у Молдавію в 70-их і 80-их роках XVI століття. Тому князя Дмитра можна зовсім справедливо назвати «батьком» української молдавської політики. Рівночасно бажано ще раз підкреслити, що Дмитро Байда Вишневецький вивів українську козаччину на ширше поле діяльності та підніс її престиж не лише «у власних очах», як каже Грушевський, але також в європейських, в чужинській opinio. Ми знаємо, що Ватикан, Франція, Чехія і другі європейські держави живо реагували на події, пов'язані з діяльністю Байди, хоч часто через непоінформованість подавали хибні відомості.

Якщо Грушевському «волоська авантюра» здавалася неясною, то для нас молдавська концепція Дмитра Вишневецького набагато виразніша та органічно пов'язана з його основною ідеєю протитатарської боротьби, знищення кримського ханату та організації української козаччини.

На кінець хочемо коротко зупинитися на лицарському світогляді Д. Вишневецького, що становив нерозривну частину його особовості. Це передовсім психологічна настанова кн. Дмитра, що була джерелом його енергії і динамізму, бурхливого й пригодницького життя, а також стала стимулом його героїчних подвигів. Хоча не дійшли до нас жадні документи, спогади сучасників, що описували б особовість і приватне життя Вишневецького, проте його лицарський світогляд пізнаємо з його діл, ідейного горіння і самопожертви в ім'я ідеї бо-

⁴⁾ Н. М. Карамзін, История Государства Российскаго (Сп. Петербург, 1892), т. VIII, стор. 152.

ротьби з руїницькими силами Кримської орди. Протитатарська боротьба стояла в XVI столітті в центрі українського історичного процесу. Ми бачимо, що кн. Дмитро не збільшував своїх достатків нарівні з багатомо його сучасниками — представниками княжих родів. Навпаки, він своїм коштом будував на о. Хортиці козацьку твердиню й озброював запорозьких козаків, що в них добачав одну надійну силу для боротьби з татарами. Без сумніву, Вишневецький був дуже відважним і хоробрим вояком, як також визначним полководцем і стратегом. Недаром італійські сучасні джерела називають Д. Вишневецького «un gran soldato» — великим воїном.

Із XVI століття дійшла до нас у замітці невідомого автора форма звернення козаків при вербуванні нових членів до їхніх дружин. До своїх рядів козаки закликали: «хто хоче за християнську віру на палю попасти, кому є охота за святий хрест бути четвертованим, колесованим — той приставай до нас. Не треба смерті боятися, од неї не встережешся. Оттаке то життя козаке».

На нашу думку, ця лицарська девіза запорозького козацтва частинно відзеркалює також життя Дмитра Вишневецького, який саме «за віру християнську» віддав своє життя на мурах Царгороду. Недаром народна творчість присвятила Байді-Вишневецькому так багато пісень і переказів. Для наступних поколінь Вишневецький залишився символом лицарськості й героїзму та високих ідейних прямиць і горіння.